

Ouderenmishandeling

Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik van en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties

Ouderenmishandeling

Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik
van en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties

Inger Plaisier
Mirjam de Klerk

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2014

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2014

SCP-publicatie 2014-21

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Omslagontwerp: bureau StijlZorg, Utrecht

ISBN 978 90 377 0716 8

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Aanleiding	7
Werkwijze	9
1 Wat wordt onder ouderenmishandeling verstaan?	11
1.1 Deskundigen over de term ouderenmishandeling	13
1.2 Consequenties van definities voor onderzoek	14
2 Eerder onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling	15
2.1 Nederlands onderzoek: huidige stand van zaken	15
2.2 Internationale literatuur	15
2.3 Aanpalend onderzoek	16
3 Is nieuw onderzoek naar ouderenmishandeling zinvol?	19
4 Onderzoek naar aspecten ouderenmishandeling	20
5 Methoden voor onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling	22
5.1 Cijfers van meldpunten en politieregistraties	22
5.2 Een survey onder ouderen	23
5.3 Een survey onder proxy's	23
5.4 Informantenstudie	24
5.5 Casestudy	25
5.6 Combinatie van methoden	25
6 Mogelijkheden voor aansluiting bij ander onderzoek	26
6.1 GGD-monitor met cijfers over huiselijk geweld	26
6.2 Intomart slachtoffer- en dadersurvey	27
7 Advies voor nieuw onderzoek	28
7.1 Verschillende onderzoeksmethoden gebruiken	28
7.2 Onderzoek uitvoeren in twee fasen	29
Bijlage A Tabellen	31
Bijlage B Instrumenten	52
Literatuur	56
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	58

Aanleiding

Het mishandelen en uitbuiten van ouderen door naasten en verzorgenden is een vorm van geweld in afhankelijkheidsrelaties die lange tijd onderbelicht is gebleven. Zowel ouderen die zelfstandig wonen als ouderen in zorginstellingen kunnen slachtoffer worden van een vorm van psychische of fysieke mishandeling of financiële uitbuiting. Door het groeiend aantal (hoogbejaarde) ouderen neemt ook het aantal ouderen dat afhankelijk is van zorg door anderen toe. Dit kan betekenen dat het aantal ouderen dat wordt mishandeld of uitgebuit toeneemt (MOVISIE 2009).

Het meest recente onderzoek naar het voorkomen van mishandeling en misbruik van zelfstandig wonende ouderen in de Nederlandse bevolking werd uitgevoerd in 1996 (Comijs et al. 1996). Op basis van dit onderzoek wordt geschat dat 200.000 ouderen jaarlijks slachtoffer worden van ouderenmishandeling (TK 2010/2011). Naar aanleiding van vragen door Kamerlid Bergkamp (D66) over de actualiteit van dit aantal (TK 2012/2013) heeft de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) toegezegd een verkenning te laten uitvoeren naar de mogelijkheden van een (deels) kwantitatief onderzoek naar het voorkomen (aard en omvang) van ouderenmishandeling. Hij heeft aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gevraagd om deze verkenning uit te voeren. Schaamte, onwetendheid en de afhankelijke positie van het slachtoffer spelen, net als bij kindermishandeling en geweld tegen vrouwen, een belangrijke rol bij ouderenmishandeling. Dat maakt het fenomeen moeilijk bespreekbaar en te onderzoeken. Of het daadwerkelijk haalbaar en zinvol is een onderzoek naar omvang en aard van ouderenmishandeling uit te voeren en hoe dat onderzoek zou moeten worden uitgevoerd, wordt in dit advies beschreven. Om tot een advies te komen zullen een aantal vragen aan de orde komen:

- 1 Wat wordt onder ouderenmishandeling verstaan?
- 2 Wat is er bekend over de aard en omvang van ouderenmishandeling en hoe is dit onderzocht in Nederlands onderzoek en in internationale literatuur?
- 3 Wat kan onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling opleveren?
- 4 Welke aspecten van ouderenmishandeling zijn te onderzoeken?
- 5 Hoe zou een onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling er kunnen/ moeten uitzien?
- 6 In hoeverre kan een onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling verbonden worden met een breder onderzoek naar aard en omvang van geweld in huiselijke kring of geweld in afhankelijkheidsrelaties? Wat zijn de voor- en nadelen daarvan?
- 7 Welke databronnen in Nederland zijn beschikbaar en komen in aanmerking voor een secundaire analyse ten behoeve van onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling?

Werkwijze

Voor de totstandkoming van dit advies en het beantwoorden van de onderzoeksvragen is een beknopte literatuurstudie uitgevoerd, zijn gesprekken met deskundigen op het terrein van onderzoek naar (ouderen)mishandeling gehouden en is een expertmeeting georganiseerd. De literatuurstudie richtte zich op studies naar de aard en omvang van ouderenmishandeling die eerder of in andere landen zijn uitgevoerd. Vooral de gebruikte methode van onderzoek en voor- en nadelen daarvan zijn bestudeerd. De deskundigen die we spraken, hebben ervaring met het doen van onderzoek naar ouderenmishandeling of hebben kennis van aanpalend onderzoek op het gebied van huiselijk geweld. Aan alle deskundigen is gevraagd of en hoe zij zelf onderzoek hebben gedaan en welk ander onderzoek of geschikte databronnen zij kennen. Ook is gevraagd met welke andere deskundigen gesproken zou moeten worden en/of deze de expertmeeting zouden moeten bijwonen. Tijdens de expertmeeting zijn diverse opties voor methoden van onderzoek besproken. Een overzicht van de deskundigen die zijn geraadpleegd, en die wij heel hartelijk danken voor hun inbreng, is te vinden in tabel A.1 in bijlage A. Voor dit project werd een interne begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Ineke Stoop en Cretien van Campen. Zij namen ook deel aan de expertmeeting.

1 Wat wordt onder ouderenmishandeling verstaan?

Ouderenmishandeling is in het Actieplan 'Ouderen in veilige handen' van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) gedefinieerd als:

al het handelen en het nalaten van handelen van al degenen die in een terugkerende persoonlijke of professionele relatie met de oudere (iemand van 65 jaar of ouder) staan, waardoor de oudere persoon lichamelijke en/of psychische en/of materiële schade lijdt en waarbij van de kant van de oudere sprake is van een vorm van gedeeltelijke of volledige afhankelijkheid (TK 2010/2011).

Er worden vijf vormen van ouderenmishandeling onderscheiden,¹ te weten lichamelijk geweld, psychisch geweld, financieel misbruik, verwaarlozing en seksueel misbruik (zie kader 1.1).² Uit een verkennend onderzoek onder professionals in zorg en welzijn (Kriek en Oude Ophuis 2003) blijkt dat zij uiteenlopende vormen van psychische mishandeling het meest bemerken, op afstand gevolgd door lichamelijke mishandeling en/of financiële uitbuiting. Verwaarlozing en seksueel misbruik worden weinig opgemerkt (Comijs et al. 1996; Kriek en Oude Ophuis 2003).

Hoewel duidelijk is dat het bij ouderenmishandeling gaat om een vorm van geweld in afhankelijkheidsrelaties,³ is dit niet altijd scherp af te bakenen. Is schreeuwen tegen een oudere wel of niet een vorm van mishandeling? En is het mishandeling als de oudere dit zelf zo ervaart, maar de 'pleger' een mantelzorger met de beste bedoelingen is die simpelweg niet aan alle eisen van de oudere kan voldoen? Er zijn ook situaties die door een oudere als mishandeling kunnen worden ervaren, maar die buiten de officiële definitie vallen. Denk aan straatroof of huisovervallen waarbij ouderen worden misleid door criminelen die zich voordoen als de metercontroleur. Door nader in te gaan op de verschillende verschijningsvormen en hoe deze zich verhouden tot andere vormen van geweld, krijgen we een beter begrip van het fenomeen ouderenmishandeling.

Ouderenmishandeling is niet altijd hetzelfde als huiselijk geweld. Bij huiselijk geweld gaat het om al het geweld dat door iemand uit de huiselijke kring, bijvoorbeeld een (ex) partner, familielid of huisvriend van het slachtoffer, wordt gepleegd en waarbij er sprake is van 'aantasting van de persoonlijke integriteit' (Ferwerda en Hardeman 2013). De relatie tussen pleger en slachtoffer kan gelijkwaardig zijn. Bij ouderenmishandeling is het slachtoffer altijd afhankelijk van de pleger. De plegers zijn ook niet per se personen uit de huiselijke kring, want het kan gaan om professionals of vrijwilligers die bij de zorg voor

1 Ouderenmishandeling is iets anders dan *oudermishandeling*, waarbij het alleen gaat om geweld van kind naar ouder, ongeacht de leeftijd van die ouder.

2 Schending van rechten, zoals het achterhouden van post of isoleren van de buitenwereld, wordt niet als aparte categorie gezien, maar als vorm van psychische mishandeling.

3 Afhankelijkheidsrelaties zijn relaties die zich kenmerken door een ongelijkwaardige machtssituatie tussen pleger en slachtoffer, waarbij het slachtoffer over onvoldoende mogelijkheden beschikt om deze situatie te doorbreken. Hieronder vallen zowel relaties in de privé sfeer, als professionele relaties in zorg en ondersteuning.

de oudere betrokken zijn. Incidenten zoals straatroof of huisvredebreuk waarbij ouderen mishandeld of benadeeld zijn door een onbekende, zijn noch vormen van huiselijk geweld, noch van ouderenmishandeling, omdat er geen relatie tussen pleger en slachtoffer bestaat.

Als ouderenmishandeling plaatsvindt in de context van professionele zorg, gaat het niet over die zaken die zich op instellingsniveau afspelen, zoals beperken van bezoektijden of bezuinigen op activiteitenbegeleiding. Want dat gaat over de kwaliteit van zorg en het instellingsbeleid, en niet om de specifieke één op één relatie. Het opsluiten of vastbinden van ouderen in een instelling wordt hier ook niet als ouderenmishandeling opgevat, maar zijn als dwang- en drangmaatregelen onderdeel van het instellingsbeleid en vallen onder bijbehorende wetgeving. Ook pesten onderling door bijvoorbeeld bewoners van een instelling is geen ouderenmishandeling, want daarbij is in principe geen sprake van een afhankelijkheidsrelatie. Overigens kunnen ouderen het zelf wel degelijk als een vorm van mishandeling ervaren als zij bijvoorbeeld gepest of vastgebonden worden.

Kader 1.1 Vormen van ouderenmishandeling

- Lichamelijke mishandeling
Bijvoorbeeld slaan of hardhandig beetpakken.
- Psychische mishandeling
Voorbeelden zijn herhaaldelijk uitschelden, beledigen of isoleren.
- Financiële uitbuiting
Denk aan diefstal, veranderen van het testament en ongewenste bemoeienis met geldzaken.
- Verwaarlozing
Het onthouden van lichamelijke of psychische zorg of voeding.
- Seksueel misbruik
Ongewenste seksuele handelingen met of in het bijzijn van de oudere.

Signalen van ouderenmishandeling

- zichtbaar letsel;
- overdreven schrikreactie bij een onverwachte aanraking;
- onsamenhangende verklaringen over verwondingen;
- depressiviteit of onverklaarbare angst;
- schichtig of teruggetrokken gedrag.

Bron: www.vooreenveiligthuis.nl

Ouderenmishandeling wordt niet altijd opzettelijk gepleegd. Een bekend voorbeeld is ontspoorde mantelzorg, waarbij mishandeling plaatsvindt door onwetendheid of overbelasting van de mantelzorger (MOVISIE 2013). Maar ook de culturele context waarin de mishandeling plaatsvindt, kan een rol spelen: is het een vorm van bescherming of schending van rechten als een oude moeder nooit buiten komt? Er wordt daarom onderscheid gemaakt tussen opzettelijke mishandeling en onbewuste mishandeling of ontspoorde zorg.

Sommige disciplines hebben een andere opvatting over wat wel en wat niet tot ouderenmishandeling moet worden gerekend. De politie registreert ouderenmishandeling alleen als een vorm van huiselijk geweld als er een strafbaar feit is gepleegd dat direct verwijst naar een artikel in het wetboek van strafrecht. Het langdurig 'treiteren' van iemand wordt dus door de politie doorgaans niet als strafbaar feit geregistreerd, tenzij het bij de aangifte gelabeld wordt als psychisch geweld. Voor de steunpunten huiselijk geweld (SHG's), beleidsmakers en onderzoekers op dit terrein zou langdurig treiteren door iemand die de oudere zorg verleent wel als mishandeling worden gezien. Voor hen is wat de oudere zelf ervaart ook van belang.

1.1 Deskundigen over de term ouderenmishandeling

Tijdens de expertmeeting werd door de deskundigen gediscussieerd over de huidige definitie van ouderenmishandeling. Sommigen vinden de term 'ouderenmishandeling' niet juist omdat dit verwijst naar een strafbaar feit, terwijl zoals hiervoor is aangegeven bij ontspoorde zorg vaak sprake is van onopzettelijke mishandeling door mantelzorgers. De term ouderenmishandeling is ingeburgerd in de zorg, maar wordt daarbuiten en door ouderen zelf niet altijd goed begrepen en afgebakend. Het is echter moeilijk een betere term te formuleren. Internationaal wordt vaak de term *elder mistreatment* gebruikt, maar deze is niet goed in het Nederlands te vertalen. In Vlaanderen wordt gesproken over *ouderenmis(be)handeling*, maar dit vonden de aanwezigen te gekunsteld. De term 'mishandeling van ouderen in afhankelijkheidsrelaties' is beter, maar omdat 'ouderenmishandeling' beduidend korter is en makkelijker leest, is deze term in dit advies gebruikt. Daaronder verstaan we hier dus ook alle niet-strafbare vormen van ouderenmishandeling.

Tijdens de discussie is geopperd om in de definitie het onderscheid tussen strafbare en zorgvragende vormen van geweld toe te voegen. Dit zou echter consequenties hebben voor de internationale eenduidigheid in de definitie en vergelijkbaarheid van prevalentiecijfers. De huidige definitie is vergelijkbaar met de definitie die de World Health Organization (WHO) hanteert,⁴ het is beter dat zo te houden.

4 De WHO-definitie luidt: *Elder abuse can be defined as 'a single, or repeated act, or lack of appropriate action, occurring within any relationship where there is an expectation of trust which causes harm or distress to an older person'. Elder abuse can take various forms such as physical, psychological or emotional, sexual and financial abuse. It can also be the result of intentional or unintentional neglect.*
(Bron: http://www.who.int/ageing/projects/elder_abuse/en/)

1.2 Consequenties van definities voor onderzoek

Ouderenmishandeling is een sociaal fenomeen dat in verschillende vormen kan voorkomen, afhankelijk is van de sociale en culturele context, en daardoor in de loop der tijd kan veranderen. Wat eerst niet als zodanig voorkwam of werd gezien, kan in een andere periode als mishandeling worden opgevat. Een scherp afgebakende definitie heeft als voordeel dat zo helder mogelijk is aangegeven wat er allemaal meetelt, maar kan in de weg zitten als we willen onderzoeken of er iets aan de verschijningsvorm verandert. Bovendien zullen er altijd grijze gebieden zijn.

Wat wel en niet onder ouderenmishandeling valt, heeft direct invloed op de prevalentiecijfers. Door heldere definiëring en het trekken van scherpe grenzen kan bij een groot-schalig onderzoek naar de omvang van ouderenmishandeling overrapportage worden voorkomen. Anderzijds kan er sprake zijn van onderrapportage als sommige vormen van ouderenmishandeling niet als zodanig worden herkend (Kriek en Oude Ophuis 2003). Afhankelijk van het doel van het onderzoek zal moeten worden bepaald hoe scherp de definitie gesteld moet zijn. Gaat het om tellingen en schattingen van prevalenties en vergelijkingen daarvan in tijd of plaats, dan is een afgebakende definitie van belang. Willen we meer weten over de aard van ouderenmishandeling, bijvoorbeeld in een kwalitatief onderzoek, dan kan een scherpe definitie betekenen dat bepaalde vormen van ouderenmishandeling niet worden gezien.

2 Eerder onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling

2.1 Nederlands onderzoek: huidige stand van zaken

In Nederland is nog weinig onderzoek naar de aard en omvang van ouderenmishandeling gedaan (zie tabel A.2 in bijlage A voor een overzicht). Het laatste en enige bevolkingsonderzoek naar de prevalentie stamt uit 1996 (Comijs et al. 1996). Met een uitgebreide enquête toonden de onderzoekers aan dat destijds 5,6% van de zelfstandig wonende ouderen boven de 65 jaar slachtoffer was van ouderenmishandeling.⁵ Dit is in lijn met cijfers van de WHO die stelt dat 4% tot 6% van de ouderen slachtoffer is van enige vorm van ouderenmishandeling (WHO 2011).

In dezelfde periode is een vragenlijstonderzoek onder mantelzorgers van ouderen met dementie uitgevoerd (Pot et al. 1996). Hierin gaf een derde van de ondervraagde mantelzorgers toe zich in het afgelopen jaar schuldig te hebben gemaakt aan verbale agressie, en een op de tien bekende tevens fysiek geweld te hebben gebruikt. Vooral de zwaarte van de zorg en de nabijheid van de zorgsituatie (inwonende partner) bleken een risicofactor te zijn. Het onderzoek toonde aan dat er bij mantelzorgers weliswaar openheid is over dit onderwerp, maar dat kan te maken hebben met het feit dat het hier voornamelijk om ontspoorde zorg gaat.

Een later voorbeeld van een onderzoek is de enquête onder alle bij de Nederlandse Vereniging Verpleeghuisartsen (NvVA) geregistreerde verpleeghuisartsen (Bardelmeijer en Schols 2008). Aan de verpleeghuisartsen is gevraagd of zij bekend zijn met casussen van ouderenmishandeling. Ongeveer een kwart van hen stuurde een ingevulde vragenlijst terug en ruim 40% van hen gaf aan casussen te kennen. In veel gevallen was het personeel van het verpleeghuis de pleger, en in een derde van de gevallen het bezoek (familie). In de meeste gevallen was de oorzaak overbelasting of onwetendheid, het opzettelijk mishandelen werd nauwelijks gerapporteerd. Volgens de verpleeghuisartsen is persoonlijke problematiek bij de pleger vaak een onderliggende oorzaak.

Overig Nederlands onderzoek naar ouderenmishandeling is meer kwalitatief van aard (Mysyuk et al. 2013a, 2013b; Kriek en Oude Ophuis 2003) of betreft een niet representatieve (want lokale en door zelfselectie tot stand gekomen) steekproef onder professionals (De Gruijter en Los 2014).

2.2 Internationale literatuur

Ook in andere landen zijn prevalentiestudies naar ouderenmishandeling uitgevoerd, onder andere in Canada, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Spanje en China. Een overzicht van de meest bekende studies is weergegeven in tabel A.3 in bijlage A. De prevalenties die worden gevonden lopen sterk uiteen: van 2% in een studie uitgevoerd

5 De vragenlijst bestond uit twintig hoofdvragen, zie bijlage B.

in Ierland (Naughton et al. 2012) tot bijna 29% bij thuiswonende ouderen in een plattelandsgregio in Spanje (Perez-Carceles et al. 2009). Deze grote verschillen zijn maar voor een deel te verklaren door verschillen in sociaaleconomische status en culturele achtergrond van de onderzochte populatie; ze worden vooral veroorzaakt door verschillen in definiëring van het fenomeen en de methode van onderzoek (Sooryanarayana et al. 2013; Cooper et al. 2008). Prevalentiestudies die voor Nederland als voorbeeld zouden kunnen dienen, zijn vooral studies die zijn uitgevoerd in landen met een vergelijkbare culturele en economische context. Bekende studies in de Verenigde Staten en Canada (Pillemer en Finkelhor 1988; Podnieks 1993) stonden model voor de Nederlandse prevalentiestudie van Comijs et al. (1996). Recente studies zijn onder andere uitgevoerd in Groot-Brittannië (Biggs et al. 2009; O’Keeffe et al. 2007) en Ierland (Naughton et al. 2012), en zijn vaak varianten van het onderzoek zoals dat destijds in Nederland is uitgevoerd. Of er nu gebruikgemaakt wordt van telefonische of face-to-face interviews en of die worden gehouden met ouderen zelf of hun familieleden of verzorgenden, vaststaat dat alle prevalentiestudies pogingen zijn het aantal ouderen dat slachtoffer is van misbruik en mishandeling in beeld te brengen, maar ook dat het onmogelijk is exacte cijfers te presenteren van het aantal ouderen dat werkelijk slachtoffer is van misbruik en mishandeling.

In 2007 werd bij een *Research-to-Practice*-conferentie in New York een workshop over onderzoek naar ouderenmishandeling met gerenommeerde onderzoekers georganiseerd (Pillemer et al. 2011). Een van de aanbevelingen was om bij prevalentieonderzoek naar ouderenmishandeling gebruik te maken van bestaande data uit diverse bronnen, waaronder registratiedata van meldpunten of politie, financiële data (van banken en notarissen) en gegevens van medische inspecties. Daardoor kan meer aan het licht komen dan met een survey onder mogelijke slachtoffers alleen. Ook zouden professionals (beter) moeten worden getraind om ouderenmishandeling te herkennen en te registreren. Een goede samenwerking door onderzoekers, professionals in zorg, welzijn, financiële wereld en overheid is nodig om de werkelijke omvang van ouderenmishandeling in beeld te krijgen.

2.3 Aanpalend onderzoek

Onderzoek naar andere vormen van geweld in de huiselijke sfeer, zoals huiselijk geweld, kindermishandeling of seksueel misbruik, heeft overeenkomsten met onderzoek naar ouderenmishandeling. Hier spelen taboe, afhankelijkheid of onmondigheid van het slachtoffer en mogelijke onzichtbaarheid van slachtoffers eveneens een rol. Methoden die worden gebruikt zijn mogelijk ook toe te passen bij onderzoek naar ouderenmishandeling.

Een grootschalig onderzoek naar huiselijk geweld in bredere zin, waarvan huiselijk geweld bij ouderen deel uitmaakt, is in Nederland recent uitgevoerd (Van der Veen en Bogaerts 2010; Ferwerda en Hardeman 2013). Dit onderzoek maakt gebruik van meerdere methoden: een slachtofferonderzoek door middel van vragenlijsten onder de bevolking, een daderonderzoek met behulp van surveydata van bevolkingsonderzoek en data van de reclassering, en een onderzoek gebaseerd op politieregistraties. Elk onderdeel van

het onderzoek heeft sterke en zwakke punten. Het bevolkingsonderzoek heeft een groot bereik, maar geeft waarschijnlijk onderrapportage van de ernstigste gevallen omdat de meest kwetsbare ouderen (bv. ouderen met dementie) met een dergelijk onderzoek niet worden bereikt. De politieregistraties hebben als voordeel dat het gaat om geverifieerde feiten, maar geven alleen de ernstigste en duidelijkste gevallen van mishandeling weer. Er is duidelijk sprake van een *dark number*: een groot aantal gevallen die niet in beeld komen bij de politie. Door middel van een statistische methode, de ‘vangst-hervangst methode’ (Van der Heijden en Hirasig 2001), kan van dit *dark number* wel een schatting worden gemaakt en een benadering van het werkelijke aantal incidenten in de bevolking worden gegeven. De multimethode-aanpak is een sterk punt van dit onderzoek; de delen vullen elkaar aan.

Een ander goed voorbeeld van onderzoek naar huiselijk geweld met inzet van verschillende methoden is de prevalentiestudie kindermishandeling (Alink et al. 2011). Kindermishandeling en ouderenmishandeling hebben een belangrijke overeenkomst: een deel van de potentiële slachtoffers is niet in staat zelf melding te maken van mishandeling (bv. heel jonge kinderen of zeer demente ouderen). Bij het onderzoek naar kindermishandeling is dit ondervangen door informanten. Gedurende drie maanden heeft een zorgvuldig geselecteerde groep informanten (werkzaam in sectoren waar kinderen worden gezien zoals onderwijs, kinderopvang en jeugdgezondheidszorg) alle gevallen van vermoedelijke kindermishandeling gemeld. Deze informanten waren vooraf getraind en zijn gedurende de registratieperiode gemonitord. Op basis van een uitgebreide registratie van de signalen kon achteraf worden bepaald of en van welke vorm van mishandeling sprake was. Met behulp van initialen, geboortedatum en postcode is een match met de meldingen van Advies- en Meldpunten Kindermishandeling (AMK) gemaakt om dubbel-tellingen te voorkomen. Daarnaast is een survey onder scholieren gehouden. Door de drie bronnen te combineren is een uiteindelijke schatting voor de jaarprevalentie van kindermishandeling in Nederland gegeven. Deze methode is in de Verenigde Staten ontwikkeld en wordt wereldwijd als toonaangevend en als de meest zorgvuldige vorm van prevalentiestudie naar kindermishandeling gezien.

Een verkennend onderzoek naar vrouwen die slachtoffer zijn van huwelijksdwang, uitgevoerd door het Verwey-Jonker Instituut, is een ander goed voorbeeld van een methode waarmee een moeilijk te onderzoeken fenomeen in beeld kan worden gebracht (Drost et al. 2012). Net als bij slachtoffers van ouderenmishandeling is de kans groot dat veel slachtoffers van huwelijksdwang een zeer geïsoleerd bestaan leiden en niet in beeld komen bij een bevolkingsonderzoek. De methode die bij dit onderzoek is toegepast, is die van een casestudy. Eerst is aan deskundige sleutelfiguren uit onder andere de vrouwenopvang en het maatschappelijk werk gevraagd onder welke bevolkingsgroepen het risico voor huwelijksdwang groot is en of zij mogelijke slachtoffers kennen. Deze vrouwen zijn vervolgens geïnterviewd om te onderzoeken of er sprake was van huwelijksdwang en wat de achtergrond hiervan was.

Een casestudy kan ook op buurtniveau worden uitgevoerd. Met behulp van informanten kan worden geïnventariseerd in welke buurten risicogroepen sterk vertegenwoordigd zijn. Onderzoekers bezoeken deze buurten vervolgens een aantal dagdelen. Door gesprekken aan te knopen met mensen op straat, een bankje in het park of bij de

speeltuin, kunnen zij adressen van potentiële slachtoffers achterhalen en proberen hen te interviewen. Een dergelijke methode zou ook bruikbaar kunnen zijn om meer zicht te krijgen op geïsoleerde ouders die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling.

3 Is nieuw onderzoek naar ouderenmishandeling zinvol?

Zoals uit de literatuurstudie blijkt worden er vele methoden gebruikt, die allemaal net andere resultaten opleveren. De verschillende deskundigen stelden eveneens dat ‘harde cijfers’ moeilijk te realiseren zijn, maar ook dat het desalniettemin zinvol is om onderzoek naar omvang en aard van ouderenmishandeling te doen teneinde het probleem onder de aandacht te brengen. Lenneke Alink, hoogleraar kindermishandeling aan de Universiteit Leiden en eerste auteur van de tweede prevalentiestudie kindermishandeling, vertelde dat de cijfers die uit haar onderzoek naar voren kwamen een enorme impact hebben gehad bij het brede publiek, met directe gevolgen voor de aandacht voor het probleem en de urgentie van preventieprogramma's. Ook voor ouderenmishandeling kan een prevalentiecijfer grote waarde hebben, want door de dubbele vergrijzing zullen steeds meer ouderen afhankelijk zijn van zorg van anderen en met ouderenmishandeling te maken krijgen (MOVISIE 2009). Een prevalentiecijfer alleen is echter niet voldoende. De WHO ziet het kwantificeren en identificeren van het probleem tevens als middel tot preventie van ouderenmishandeling:

WHO and partners collaborate to prevent elder maltreatment through initiatives that help to identify, quantify and respond to the problem, including building evidence on the scope and types of elder maltreatment in different settings (to understanding the magnitude and nature of the problem at the global level). (WHO 2011)

Een prevalentiecijfer en kennis over de aard van de mishandeling levert gegevens over de omvang op, waarmee de verdere ontwikkeling van hulpverlening en preventieprogramma's kan worden onderbouwd. Als dit het doel is, heeft nieuw onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling zeker zin.

4 Onderzoek naar aspecten ouderenmishandeling

Voor een onderzoek naar de omvang van ouderenmishandeling is het belangrijk te weten wat een getal moet vertellen. Er zijn grote verschillen tussen de aantallen die politie en meldpunten huiselijk geweld registreren, en die verschillen weer van cijfers die men verkrijgt als men de ouderen of betrokkenen zelf vraagt naar ervaringen met ouderenmishandeling. Al deze getallen geven een deel van de werkelijkheid weer, maar wat zeggen zij nu echt? Het aantal incidenten dat gemeld wordt bij instanties hangt af van de mate waarin het fenomeen wordt onderkend, de bekendheid van meldpunten en de bereidheid van mensen het te melden. Een stijging in het aantal meldingen hoeft niet een toename van het geweld tegen ouderen te betekenen, maar kan veroorzaakt worden door bewustwording en betere bespreekbaarheid van het fenomeen. Ook in bevolkingsonderzoek hebben bewustwording en bespreekbaarheid waarschijnlijk gevolgen voor de cijfers die men vindt, want het verschil tussen meldingen en prevalentie wordt kleiner en dat vergroot weer de mogelijkheden om mishandeling te bestrijden (Alink et al. 2011). Vergelijking van cijfers uit diverse bronnen kan veel informatie geven over verschillen tussen wat wordt ervaren, gezien en gemeld.

Een prevalentiecijfer kan op verschillende manieren worden weergegeven en verschillende doelen dienen.⁶ Als in bevolkingsonderzoek wordt gevraagd naar het aantal keren dat ouderen te maken hebben gehad met mishandeling sinds ze 65 jaar zijn geworden, levert dat een ander getal op dan als wordt gevraagd naar het aantal gevallen van ouderenmishandeling in het afgelopen jaar. In het eerste geval zal er bij een hogere leeftijd een toename van het aantal slachtoffers van ouderenmishandeling te zien zijn, omdat de tijdsperiode groter is. In het tweede geval kan bij een hogere leeftijd juist sprake zijn van een afname in het aantal incidenten, omdat de kwetsbaarheid en afhankelijkheid van de oudere toeneemt, waardoor minder wordt gemeld. Het is tevens mogelijk dat het risico voor ouderenmishandeling daadwerkelijk afneemt doordat de oudere vaker alleenstaand is (de pleger is in veel gevallen de partner) of meer in beeld komt bij zorgverleners, waardoor de oudere minder geïsoleerd is en dat heeft een preventief effect.

Ouderenmishandeling heeft verschillende verschijningsvormen. Het is moeilijk, en misschien wel onmogelijk, om al deze vormen met één onderzoek goed in beeld te krijgen. Sommige vormen kunnen met een vragenlijst in beeld worden gebracht, zoals (lichtere vormen van) verbaal geweld, maar financiële uitbuiting of ernstige (psychische) mishandeling kan waarschijnlijk beter met behulp van derden of aan de hand van (medische of financiële) dossiers of registraties worden onderzocht.

Naast aspecten die een cijfer over de omvang van ouderenmishandeling kunnen weergeven, zijn er ook andere aspecten te onderzoeken, bijvoorbeeld de vorm en duur van

⁶ Jaarprevalentiecijfers zijn overigens niet hetzelfde als incidentiecijfers: bij incidenties gaat het om het aantal nieuwe gevallen, dus mensen die nooit eerder met ouderenmishandeling te maken hebben gehad. Incidentiecijfers voor ouderenmishandeling zijn lager dan prevalentiecijfers, omdat mensen met een geschiedenis van mishandeling niet worden meegeteld.

het geweld; demografische, sociale en (psychische) gezondheidskenmerken van de pleger en het slachtoffer en de aard van hun relatie; de context waarin en de plaats waar het misbruik plaatsvond. Zij kunnen meer vertellen over de risicofactoren van (vormen van) ouderenmishandeling en eventueel over de gevolgen van ouderenmishandeling. Bij het opzetten van onderzoek is het dus zinvol om te bedenken welke risicofactoren je zou willen meten, en hoe je dat zou willen doen.

5 Methoden voor onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling

Hoe zou een onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling er moeten uitzien? Het literatuuronderzoek en de gesprekken met deskundigen laten zien dat de belangrijkste onderzoeksmethoden zijn: een survey onder ouderen, een survey onder proxy's (familie, mantelzorgers of professionals) als mensen niet in staat zijn om zelf aan een onderzoek deel te nemen, bestudering van (politie)registratiecijfers, een informantenstudie of een casestudie in wijken. Welke methode ook gekozen wordt, altijd zal maar een deel van het probleem boven tafel komen. Elke methode heeft voor- en nadelen; hierop gaan we hieronder nader in. Tabel A.4 in bijlage A geeft een schematisch overzicht van de voor- en nadelen van elke methode.

5.1 Cijfers van meldpunten en politieregistraties

Cijfers van meldpunten huiselijk geweld en de politie hebben betrekking op concrete casussen waarbij ouderenmishandeling is vastgesteld en waarbij gegevens over de dader, het slachtoffer en de vorm van het geweld zijn geregistreerd. Vooral de ernstige en/of zichtbare gevallen van ouderenmishandeling zijn hier in beeld, maar de minder ernstige of duidelijke gevallen worden gemist. Mensen die moedwillig een oudere uitbuiten, weten daardoor wellicht uit zicht van instanties als een Steunpunt Huiselijk Geweld (SHG) of politie te blijven. Registratiecijfers laten dus 'het topje van de ijsberg' zien. Wel kunnen deze cijfers ons vertellen hoeveel gevallen van ouderenmishandeling gemeld worden en of hierin verandering optreedt (waarbij een verandering kan betekenen dat de prevalentie daadwerkelijk verandert of dat er veranderingen zijn in de meldingen, bv. als gevolg van een campagne). Ook kunnen de registraties inzicht geven in de verhalen achter de ouderenmishandeling. Dit is zeker waardevolle informatie, maar een prevalentiecijfer levert het niet op.

Mogelijk kan met een statistische methode (vangst-hervangst methode⁷) een prevalentiecijfer aan de hand van de registraties worden berekend, zoals ook bij meldingen

7 De vangst-hervangst methode (capture-recapture) komt oorspronkelijk uit de biologie en wordt daar gebruikt om dierenpopulaties te schatten. Door een aantal dieren te merken (ringen bij vogels) en vervolgens uit te zetten, kan het aantal gemerkte dieren in latere vangsten geteld worden. Sommige gemerkte dieren worden meermalen gevangen in de hervangsten. Op basis van deze informatie kan men een schatting maken van de werkelijke populatie. Registratiecijfers van verschillende bronnen (bv. politie en SHG) kunnen hiervoor gebruikt worden. Op grond van het aantal individuen dat tegelijkertijd in de verschillende registraties voorkomt, kan men een schatting maken van het aantal slachtoffers dat helemaal niet voorkomt in de registraties (*dark number*). Hierbij is een belangrijke voorwaarde dat individuen in registraties gekoppeld kunnen worden zodat er geen dubbeltellingen zijn. Bovendien moeten de registraties onafhankelijk van elkaar zijn, al kan deze voorwaarde bij gebruik van meer dan twee registraties versoepeld worden. Zie ook Van der Heijden en Hirasig (2001)

huiselijk geweld is gedaan. Het probleem is echter dat het aantal meldingen ouderen-mishandeling tot nu toe veel kleiner is dan het aantal meldingen huiselijk geweld.

5.2 Een survey onder ouderen

Een survey, bijvoorbeeld met behulp van een vragenlijst die per post of online wordt ingevuld, zal een groot deel van de ouderen kunnen bereiken. Omdat een dergelijke vragenlijst anoniem is, kan het zijn dat veel ouderen hierop eerlijk antwoorden. Ook als de oudere zich niet bewust is van misbruik of mishandeling, kan een gestructureerde vragenlijst waarbij voorbeelden van mishandeling worden genoemd en gevraagd wordt of ze die weleens hebben meegemaakt hierop zicht geven. Bovendien kan op eenvoudige wijze naar een aantal andere zaken worden gevraagd, zoals gezondheid, huishoudsamenstelling en zorggebruik.

Een nadeel van dergelijk onderzoek is dat er vaak een hoge non-respons is: men vergeet de vragenlijst of vult hem onvolledig in. Maar veel belangrijker is dat deze non-respons waarschijnlijk selectief zal zijn: zeer kwetsbare ouderen en mensen die slachtoffer zijn van ernstigere vormen van misbruik vullen de lijst niet in omdat ze dat niet kunnen of willen of omdat deze (door de pleger) wordt weggehouden. Telefonische of face-to-face interviews zullen dit maar deels kunnen voorkomen. Doordat er dan een interviewer als intermediair optreedt, kan er sprake zijn van sociaal wenselijke antwoorden door schaamte. Face-to-face interviews bieden echter wel 'interviewer observatie' en eventueel de gelegenheid slachtoffers van informatie te voorzien.

Kortom, een survey zal de meest kwetsbare en geïsoleerde ouderen niet bereiken en daardoor het aantal en de ernst van de ouderenmishandeling onderschatten. Er zullen vooral lichtere gevallen van ouderenmishandeling worden gevonden. Het is wel mogelijk om met enkele vragen de ouderen te screenen op mogelijk slachtofferschap van ouderenmishandeling, waarna zij later uitgebreid worden bevraagd over dit onderwerp. Als wordt uitgegaan van een prevalentie van 5% en gestreefd naar het opsporen van 500 gevallen van ouderenmishandeling (om onderscheid te kunnen maken naar typen ouderenmishandeling), zal een onderzoek onder circa 10.000 ouderen nodig zijn.⁸

5.3 Een survey onder proxy's

Een survey onder familie en professionals die bij de ouderen betrokken zijn kan een goede oplossing zijn om de meest kwetsbare ouderen, die niet in staat zijn een vragenlijst in te vullen, in beeld te brengen. Maar ook deze methode zal tot onderrapportage kunnen leiden doordat mensen sociaal wenselijke antwoorden geven en het misbruik waarschijnlijk niet zullen melden als zij zelf pleger zijn. Uit onderzoek naar plegers van huiselijk geweld blijkt overigens dat er bij sommigen wel bereidheid is om hierover

8 In het onderzoek van Comijs et al. (1996) hebben 1797 ouderen de screeningsvragen beantwoord. 217 personen gaven aan mogelijk slachtoffer te zijn (geweest) sinds hun 65e levensjaar, waarna 99 ouderen nader zijn geïnterviewd. Deze groep is gematcht (op leeftijd, sekse, SES, leefomstandigheden en gezondheid) met niet-slachtoffers die ook zijn geïnterviewd.

(anoniem) te rapporteren (Van der Veen en Bogaerts 2010). Een oplossing kan zijn om niet (alleen) te vragen naar het eigen handelen, maar juist ook naar het handelen van anderen. Je kunt familie vragen over het handelen van professionals of over andere familieleden en vice versa. Het is evenwel niet zeker dat men mishandeling gepleegd door anderen ziet. Bovendien kan het zijn dat familieleden of collegae elkaar de hand boven het hoofd houden. Een ander punt is de kans op dubbel tellingen als familieleden en zorgverleners over dezelfde oudere rapporteren. Er moet dan een match gemaakt kunnen worden via initialen of een andere code die de oudere kan identificeren zonder de privacy te schenden. Ook bij dit type onderzoek geldt dat het al snel om omvangrijk onderzoek zal gaan.

5.4 Informantenstudie

Voor een informantenstudie naar voorbeeld van de tweede prevalentiestudie kindermishandeling (Alink et al. 2011) worden personen (professionals in zorginstellingen, ouderwerk enz.) geselecteerd en geïnstrueerd om gedurende een bepaalde periode alle gevallen te registreren waarbij zij mishandeling zien of vermoeden. Deze methode kan zowel milde als ernstige gevallen aan het licht brengen en geeft misschien een vollediger beeld dan de voorgaande methoden die beschreven zijn. Met een Keno-sleutel (registratie van aantal letters voor- en achternaam en geboortjaar) kan men dubbel tellingen voorkomen en de registraties koppelen aan andere registratiesystemen, bijvoorbeeld die van SHG of politie.

Opnieuw zijn er kanttekeningen te plaatsen. Een belangrijk punt is de keuze van de informanten: wie hebben welke ouderen in beeld? Anders dan bij kinderen, waar deze methode succesvol is toegepast, zijn niet alle ouderen in contact met een instantie. Bij kinderen kunnen leerkrachten van een school, begeleiders van kinderdagverblijven of medewerkers van consultatiebureaus worden ingezet. Voor ouderen kunnen we denken aan huisartsen, (thuis)zorginstellingen, ouderenadviseurs, sociale wijkteams, vrijwilligers in de zorg, vrijwilligers van de verschillende ouderenbonden en mensen werkzaam in een buurthuis.⁹ Dit geeft echter minder garantie: niet alle ouderen komen bij de huisarts, niet alle ouderen gebruiken (thuis)zorg of gaan naar activiteiten in de buurt. En juist van ouderen die zo geïsoleerd zijn dat ze met geen enkele instantie contact hebben, zou je willen weten of zij slachtoffer zijn van ouderenmishandeling. Een informantenstudie is zeer arbeidsintensief en vergt een lange voorbereidingstijd. De methode geeft inzicht in de prevalentie van ouderenmishandeling, maar levert niet of nauwelijks gegevens op over kenmerken van de daders, de slachtoffers of de oorzaken van de ouderenmishandeling.

9 Te denken valt aan medewerkers van Alzheimercafe's, geheugenpoli's, verpleeghuisartsen die (ook) extramuraal werken, praktijkondersteuners van de huisarts.

5.5 Casestudy

Een laatste methode is een casestudy in buurten, naar voorbeeld van het onderzoek naar huwelijksdwang (Drost et al. 2012). Via sleutelfiguren en participerende observatie in een buurt kunnen geïsoleerde en mogelijk mishandelde ouderen in beeld komen en vervolgens worden geïnterviewd. Deze methode zal niet direct leiden tot een prevalentiecijfer, maar kan wel zicht geven op de specifieke groep ouderen die bij andere methoden niet aan bod komt (de *dark numbers*): hun aantal, kenmerken en risicofactoren.

5.6 Combinatie van methoden

Alle deskundigen die zijn geraadpleegd waren het over een ding eens: een onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling is alleen zinvol als dit met behulp van verschillende methoden wordt uitgevoerd en men de resultaten samen laat spreken. Door meerdere methoden in te zetten, kan een bandbreedte worden gegeven van de prevalentie; er is een ondergrens en een bovengrens aan te geven. Onderzoek naar kindermishandeling laat bijvoorbeeld zien dat de schattingen van prevalentie van kindermishandeling variëren van 34 op de 1000 op basis van een informantenonderzoek, tot 99 op de 1000 op basis van een scholierenstudie (zelfs 187 per 1000 als ruimere criteria worden gehandhaafd; Alink et al. 2010). Het beste zou zijn om de individuele casussen die met de verschillende methoden worden gevonden te koppelen, bijvoorbeeld die uit een informantenstudie, een survey (in groep ouderen die ook door de informanten wordt geobserveerd) en registraties. Dan kan men zien welke gevallen wel en niet gemeld worden, en kan men een betere schatting maken van het aantal gevallen van ouderenmishandeling in Nederland.

Of dit daadwerkelijk mogelijk is, moet nog worden nagegaan. Er zijn immers strenge regels ten aanzien van de privacy van bijvoorbeeld respondenten. Daarnaast moet worden opgemerkt dat ook met de grootst mogelijke inspanning en inzet van verschillende methoden een prevalentiecijfer niet meer dan een benadering van de werkelijkheid zal blijven.

6 Mogelijkheden voor aansluiting bij ander onderzoek

Om de aard en omvang van ouderenmishandeling te onderzoeken kan wellicht bij ander (al bestaand) onderzoek worden aangesloten. Er zijn drie opties: 1) gebruikmaken van al bestaande data die met een ander doel verzameld zijn, maar die ook gegevens over (aspecten van) ouderenmishandeling bevatten; 2) in een nieuwe dataverzameling van bestaand onderzoek vragen over ouderenmishandeling opnemen; 3) aansluiten bij onderzoek naar andere vormen van geweld in huiselijke kring of in afhankelijkheidsrelaties.

Bij de laatste optie lijkt aansluiten bij onderzoek naar geweld en misbruik van kinderen, vrouwen, ouders of huiselijk geweld in het algemeen logisch, maar is dit in de praktijk lastig uit te voeren. De onderzoeksgroep is totaal anders. Bij onderzoek onder kinderen of volwassenen is het weinig zinvol om te vragen naar ouderenmishandeling, want in zo'n onderzoek tref je relatief weinig ouderen aan. Er zou een grote steekproef nodig zijn om voldoende ouderen te bevragen. Ook zouden aan alle respondenten extra vragen moeten worden gesteld over bijvoorbeeld de gezondheid en het krijgen van informele hulp. Bovendien richt dergelijk onderzoek zich vaak alleen op de zelfstandig wonende bevolking en ouderen die in een instelling wonen blijven dan buiten beeld. Tot slot maken ouderen (nog) minder vaak gebruik van internet, waardoor zij minder gemakkelijk te benaderen zijn met een online enquête. Dit maakt dat zij al snel buiten het onderzoek vallen als je gebruikmaakt van een enquête onder de algemene bevolking, zoals bij onderzoek naar huiselijk geweld het geval is (GGD-monitor).

De methode die gebruikt wordt bij onderzoeken naar andere vormen van geweld in huiselijke kring of geweld in afhankelijkheidsrelaties, zoals kindermishandeling, kan wel als voorbeeld dienen, omdat de problemen om de prevalentie van de mishandeling in beeld te krijgen grotendeels vergelijkbaar zijn.

De eerste optie, gebruikmaken van al eerder verzamelde data, lijkt ingang te geven voor onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling. We gaan nader in op twee databronnen met eerder verzamelde gegevens in de volgende paragraaf. Ook de tweede optie, in een nieuwe dataverzameling van een bestaand langlopend onderzoek vragen over ouderenmishandeling opnemen, biedt mogelijkheden, mits er genoeg ruimte in de enquête is (optie 2). Een overzicht van de mogelijkheden en de voor- en nadelen daarvan, is te vinden in tabel A.5 in bijlage A.

6.1 GGD-monitor met cijfers over huiselijk geweld

De GGD-monitor is een vierjaarlijks onderzoek dat wordt uitgevoerd door de GGD's in samenwerking met het RIVM en het CBS. Alle GGD's gebruiken dezelfde basisvragenlijst waaraan per regio eventueel aanvullende vragen kunnen worden toegevoegd. In de basisvragenlijst worden enkele vragen over huiselijk geweld (dus geen ouderenmishandeling) gesteld. De meest recente meting is van 2012. Het voordeel van de GGD-monitor is dat het een grote representatieve steekproef is bij 18-plussers

($n = \text{ca. } 387.000$), onder wie veel ouderen ($n = \text{ca. } 165.000$, respons ouderen 56%), bij wie ook naar gezondheidsfactoren en zorggebruik is gevraagd.

Een nadeel is dat bij een dergelijke survey de meest kwetsbare ouderen, de grootste risicogroep voor ouderenmishandeling, zijn ondervertegenwoordigd. Dat geeft onder-rapportage in aantallen en ernst van oudermishandeling. Er is alleen gevraagd naar huiselijk geweld (zie bijlage B voor de enquêtevragen), we weten niet of het geweld in een afhankelijkheidsrelatie plaatsvond. Eventueel kan worden onderzocht of de slachtoffers van huiselijk geweld ook afhankelijk van anderen zijn: of zij (thuis)zorg gebruiken en of zij beperkingen hebben, maar daarmee is er nog geen zekerheid of het geweld daadwerkelijk ouderenmishandeling is. Bovendien is er alleen naar vormen van fysiek, psychisch en seksueel geweld of misbruik gevraagd. Er zijn geen gegevens over financiële uitbuiting of verwaarlozing, twee belangrijke vormen van ouderenmishandeling. De GGD-monitor bereikt alleen zelfstandig wonende ouderen.

6.2 Intomart slachtoffer- en dadersurvey

Secundaire analyse van de surveydata (online of schriftelijke vragenlijsten van een panel 18-plussers, $n = 9500$) die het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) gebruikt heeft voor het rapport over slachtoffers en plegers van huiselijk geweld (Van der Veen en Bogaerts 2010) is een andere mogelijkheid om meer te weten te komen over huiselijk geweld. Deze gegevens zijn al beschikbaar en kunnen relatief snel opnieuw bestudeerd worden. Een sterk punt van deze data is dat er gegevens over plegers van huiselijk geweld beschikbaar zijn en dat daardoor de aard en oorzaken vanuit het daderperspectief nader kunnen worden onderzocht.

Nadeel is echter dat ouderen in deze steekproef minder goed vertegenwoordigd zijn, zeker kwetsbare ouderen. Ook in dit onderzoek is naar huiselijk geweld gevraagd, en dus niet specifiek naar ouderenmishandeling, en zijn financiële uitbuiting en verwaarlozing onbekend. Het onderzoek heeft plaatsgevonden onder de zelfstandig wonende bevolking, waardoor geen gegevens bekend zijn over ouderen in instellingen. De gegevens (uit 2008) zijn niet heel actueel.

7 Advies voor nieuw onderzoek

7.1 Verschillende onderzoeksmethoden gebruiken

De behoefte aan kennis over het aantal ouderen dat mishandeld wordt en over de mate waarin ouderenmishandeling onderkend en gemeld wordt, is groot onder beleids-makers, politici en professionals in zorg en welzijn. Veel deskundigen vinden een update op zeer korte termijn van de inschatting van prevalentie ouderenmishandeling wenselijk.

Om ouderenmishandeling te bestrijden kan het inderdaad zinvol zijn om te verwijzen naar actuele gegevens. De beste methode voor een onderzoek naar aard en omvang van ouderenmishandeling bestaat echter (nog) niet. Welke methode ook wordt gekozen, altijd is een deel van het fenomeen onderbelicht. Het is dus niet goed mogelijk een exact prevalentiecijfer te geven.

De optimale en meest zorgvuldige werkwijze voor een onderzoek naar aard en omvang (en eventueel oorzaken) van ouderenmishandeling is die waarbij verschillende methoden worden gecombineerd, teneinde een bandbreedte van de meest waarschijnlijke prevalentie te schetsen. Een informantenstudie is, mits deze goed kan worden uitgevoerd (een voorstudie dient dat uit te wijzen) een belangrijk onderdeel hiervan. Door professionals in zorg, ouderenwelzijn en financiële dienstverlening te trainen en alle (vermoedens van) mishandeling in een bepaalde periode (bv. drie maanden) te laten registreren, krijg je niet alleen zo objectief mogelijke informatie, maar worden deze informanten zich ook meer bewust van het fenomeen. Zulke registratiegegevens kun je vervolgens vergelijken met en mogelijk koppelen aan registratiedata van meldpunten en politie. Dat geeft inzicht in de mate waarin ouderenmishandeling wordt gemeld en het geeft zicht op de ondergrens van de bandbreedte waarin ouderenmishandeling voorkomt: de gevallen die daadwerkelijk worden gesignaleerd omdat ze (ernstig genoeg zijn om) zichtbaar (te) zijn. Een aanvullend survey onder ouderen of hun familie kan zicht geven op de beleving en herkenning bij ouderen zelf en brengt vooral de lichtere vormen van mishandeling aan het licht. Daarmee kan een bovengrens van de bandbreedte waarin ouderenmishandeling voorkomt vanuit de perceptie van ouderen of hun vertegenwoordigers worden gegeven. Met de combinatie van deze methoden kan een beter beeld van de omvang en aard van ouderenmishandeling worden gegeven dan tot nu toe het geval is. Om iets te weten te komen over geïsoleerde ouderen die slachtoffer worden van ouderenmishandeling maar die met een informantenstudie, een survey en meldpuntregistraties niet in zicht komen, zou men nog een casestudie in zorgvuldig geselecteerde buurten moeten uitvoeren. Om meer te begrijpen van de oorzaken en verschijningsvormen van de mishandeling en de achtergrond van slachtoffers en daders zou een kwalitatief onderzoek van grote waarde zijn.

Dit ideale model is niet op korte termijn haalbaar, want het opzetten van nieuw onderzoek is tijdrovend en daardoor kostbaar. Wel ligt een deel van bovengenoemde gegevens min of meer binnen handbereik. Politiecijfers en meldpuntregistraties zijn er al. Survey-data over ouderenmishandeling zijn er nog niet, maar data over huiselijk geweld bij

ouderen zijn beschikbaar (wOdc-onderzoek naar huiselijk geweld en binnenkort de GGD-monitor). Momenteel wordt bovendien kwalitatief onderzoek naar de aard van ouderenmishandeling, de slachtoffers en daders uitgevoerd (Leyden Academy). Als men snel iets meer over de omvang van ouderenmishandeling wil presenteren, zijn er dus enige bronnen die een beeld kunnen scheppen van wat we al weten, en welke hiaten er zijn.

7.2 Onderzoek uitvoeren in twee fasen

Fase 1

Als eerste kan een bundel worden samengesteld, gebaseerd op bronnen van bestaande data. Deze bundel zou gepresenteerd kunnen worden bij de doorstart van het Actieplan Ouderen in Veilige Handen, in juni 2015. Het geeft een overzicht van hetgeen nu in Nederland bekend is, wat daarvan de beperkingen zijn, wat men nog zou moeten weten en of (en hoe) dat (beter) kan worden onderzocht.

Bronnen die daarvoor in principe bruikbaar zijn:

- politieregistraties;
- meldpuntregistraties;
- slachtoffer- en daderonderzoek van het wOdc;
- GGD-monitor (over huiselijk geweld);
- kwalitatieve gegevens van de Leyden Academy (over oorzaken en risicofactoren);
- gegevens van het Barometeronderzoek van het Verwey-Jonker Instituut.

Dit levert een scala van cijfers op, die naast elkaar het voorkomen van ouderenmishandeling beschrijven. Er kan geen sprake zijn van optellen of samenvoegen van deze cijfers, omdat ze verschillende groepen in beeld brengen en omdat ze verschillende verschijningsvormen van de mishandeling representeren. In deze eerste fase wordt ook duidelijk welke behoefte er bestaat aan aanvulling en verdieping van de cijfers, en kan een keuze worden gemaakt voor vervolgonderzoek in fase 2.

Fase 2

In een tweede fase kan men aan de hand van nieuw verworven data, de cijfers over omvang, aard en eventueel oorzaken van ouderenmishandeling verfijnen en verdiepen. Dat kan met behulp van (bij voorkeur een combinatie van) de volgende methoden:

- een informantenstudie, mits ouderen *at risk* hiermee voldoende in beeld komen (dat moet in een voorstudie nader onderzocht worden);
- een survey onder thuiswonende ouderen (al dan niet aansluitend bij bestaand survey);
- een survey onder informele helpers (mantelzorgers en zorgvrijwilligers);
- een survey in instellingen.

Het voordeel van deze gefaseerde aanpak is dat er optimaal gebruik wordt gemaakt van al verzameld materiaal, wat snel leidt tot een voorlopig inzicht in aard en omvang van ouderenmishandeling in Nederland. Daarbij moet de kanttekening worden gemaakt dat deze cijfers de nodige beperkingen hebben en mede bedoeld zijn als aanzet voor een

verfijnder en verdiepend deel van het onderzoek, waarvan de eindresultaten twee of drie jaar later gepresenteerd kunnen worden (zie tabel A.5 in bijlage A). Op deze wijze krijgt het onderzoek een langlopend karakter en dat kan de aandacht voor ouderenmishandeling bij zorgprofessionals, mantelzorgers, vrijwilligers, politie, maatschappelijke of financiële dienstverleners en ten slotte bij de ouderen zelf bevorderen. Ook hierbij moet de kanttekening worden gemaakt dat het onmogelijk is om één prevalentiecijfer te presenteren. Verschillende onderzoeksmethoden zullen uiteenlopende getallen opleveren. Op basis daarvan kan een beeld worden gegeven van de bandbreedte waarin lichte tot zware vormen van ouderenmishandeling zijn te zien. Het presenteren van de breedte gebaseerd op deze verschillende cijfers en de communicatie daarover, vraagt te zijner tijd om een zorgvuldige regie.

Bijlage A Tabellen

Tabel A.1

Geraadpleegde deskundigen onderzoek ouderenmishandeling, kindermishandeling of huiselijk geweld

naam en organisatie	inter- view- datum	expertise	aanwezig bij expert- meeting
Hannie Comijs, GGZinGeest / vu Medisch Centrum, Amsterdam	17-1	deed bevolkingsonderzoek naar ouderen- mishandeling 1996. Onderzoeker ouderen LASA en NESDA/NESDO	ja
Annemiek Goes, MOVISIE	5-2	is projectleider/adviseur bij het programma Huiselijk en Seksueel geweld bij MOVISIE, en ook onder- steuner van het Landelijk Platform Bestrijding Ouderenmishandeling (LPBO)	ja
Klaas Kooijman, Nederlands Jeugd Instituut (NJI)	5-2	was lid van de begeleidingscommissie voor de eerste Nederlandse prevalentiestudie kinder- mishandeling in 2007	nee
Yuliya Mysyuk, Leyden Academy	7-2	doet kwalitatief onderzoek naar aard van ouderen- mishandeling, is promovenda van Rudi Westendorp	ja
Henk van der Veen, WODC	17-2	onderzoeker op het terrein van huiselijk geweld	ja
Annemarie ten Boom, WODC	17-2	onderzoeker op het terrein van huiselijk geweld	nee
Henk Ferwerda, bureau Beke	20-2	heeft politieonderzoek uitgevoerd naar cijfers huiselijk geweld en met de vangst-hervangst methode schattingen laten maken voor <i>dark numbers</i>	ja
Anne Margriet Pot, Trimbos Instituut en Vrije Universiteit Amsterdam	25-2	betrokken bij prevalentiestudie Comijs et.al, deed onderzoek naar ouderenmishandeling bij Alzheimerpatiënten door mantelzorgers te bevragen, is nu o.a. projectleider monitor PG-afdelingen in zorginstellingen	ja
Marjan de Gruijter, Verwey-Jonker Instituut	28-2	heeft onderzoek uitgevoerd naar huiselijk geweld (Barometer)	nee
Lenneke Alink, Vrije Universiteit Amsterdam en Rijksuniversiteit Leiden	7-3	eerste auteur van prevalentiestudie kinder- mishandeling 2010	nee
Annette Roest, RIVM	7-3	betrokken bij de GGD-gezondheidsmonitor 2012	nee

Tabel A.2

Overzicht van studies in Nederland (sinds 1996) op het terrein van ouderenmishandeling, huiselijk geweld en kindermishandeling

auteurs / jaar	Doel	Methode
ouderenmishandeling		
Comijs (1996)	inventarisatie van de omvang van ouderenmishandeling onder zelfstandig wonende ouderen in Amsterdam vaststelling van risicofactoren die samenhangen met het slachtoffer.	onderdeel van de AMSTEL studie (longitudinaal onderzoek naar cognitieve veroudering) in 2e meting vooraf apart toestemming gevraagd face tot face survey bij ouderen thuis (> 65 jaar, n = 1797) survey / en opvolgend face-to-face interviews na 1 jaar bij 99 ouderen die mishandeling hadden aangegeven op to alleen verwaarlozing was uitgesloten (want n = 2)
Pot (1996)	rapporteren van de mate van verbale en fysieke agressie door mantelzorgers van thuiswonende ouderen met dementie	interviews met mantelzorgers van 169 thuiswonende ouderen in diverse stadia van dementie uit dagcentra en deels van AMSTEL studie (zie Comijs)
Kriek en Oude Ophuis (2003)	nagaan of er sprake is van verergering van ouderenmishandeling (meer en/of zwaardere en/of intensere cases)	interviews met 50 personen van instanties in zorg en welzijn aan de hand van topiclijst
Bardelmeijer (2004)	in beeld brengen hoe vaak Nederlandse verpleeghuisartsen in aanraking komen met ouderenmishandeling in de instelling waar zij werkzaam zijn.	inventariserende enquête onder Nederlandse verpleeghuisartsen naar hun ervaringen met ouderenmishandeling in het verpleeghuis vragenlijstonderzoek onder alle verpleeghuisartsen in NL geregistreerd bij NVVA, (n = 1335), respons 23,3% (n = 484)

Wat is gemeten?

Belangrijke bevindingen

ouderenmishandeling is gedefinieerd zoals huidige definitie vws er zijn 4 vormen gemeten: fysiek, psychisch, financieel, verwaarlozing uitgevraagd over afgelopen 12 maanden

prevalentie 5,6% fysiek 1,2%, chronische verbale agressie 3,2%, financieel 1,4%, verwaarlozing 0,2% daders: (ex)partner, kleinkinderen, overige familie en professionals (laatste groep vooral financieel misbruik)
de ernstige gevallen blijven buiten beeld
19,5 % van de slachtoffers rapporteerde al mishandeling of misbruik voor 65e levensjaar

fysieke agressie en chronische (meer dan 10 keer in afgelopen jaar) verbale agressie door mantelzorgers bij thuiswonende ouderen met dementie, in afgelopen jaar

mantelzorgers: 30% chronische verbale agressie in het afgelopen jaar, 10% fysiek geweld.
risicofactoren voor beide vormen zijn:
samen huishouden vormen
mannelijke afhankelijkheid
ernstiger vorm van beperkingen
verbale agressie was ook geassocieerd met grotere zorgbehoefte.
fysieke agressie met zorg voor partner en meer psychologische klachten bij de mantelzorgers

ouderenmishandeling: kwalitatief onderzoek met semigestructureerd interviews er is gevraagd naar een eigen schatting van de omvang en of dit is toegenomen of veranderd; type dader; type slachtoffer; aard van de mishandeling; taboe van het onderwerp en hulpverlening bij ouderenmishandeling.

er is een heldere afbakening nodig op scheidslijnen wel/niet mishandeling
wel/niet bewust
wel/niet onmacht

ouderenmishandeling: fysieke, psychische/verbale agressie, uitbuiting en verwaarlozing ook geweld tussen medebewoners is meegeteld er is gevraagd naar cases in de afgelopen 2 jaar, door wie (professional/familie), op welke afdeling dit was, de oorzaak (overbelasting, onwetendheid, persoonlijke problematiek dader, anders) en hoe men was geïnformeerd over deze mishandeling (door mededing oudere, personeel, via 'wandelgangen' of eigen observatie)

43% (203) artsen bekend met (1 of meer) cases in verpleeghuis, waarvan 64% in psychogeriatric hiervan was 55% fysiek geweld, 43% psychisch geweld, 15% uitbuiting, 16% verwaarlozing van de daders was 63% personeel, 31% bezoek (familie) en 19% medebewoner (maar is dan geen ouderenmishandeling volgens de definitie)
oorzaken: 52% persoonlijk problematiek dader, 38% overbelasting van personeel of familie, 31% onkunde/onwetendheid. Heel klein percentage betrof opzettelijk/pesten

Tabel A.2 (vervolg)

Auteurs / jaar	Doel	Methode
vervolg ouderenmishandeling		
Mysyuk (2013)	<ul style="list-style-type: none"> – aard en context van ouderenmishandeling in beeld brengen – ontwikkelen van screeningsinstrument 	<ul style="list-style-type: none"> – kwalitatief onderzoek d.m.v. focusgroepen en diepte-interviews met slachtoffers en professionals – de focusgroepen zijn samengesteld met behulp van meldpunten ouderenmishandeling
De Gruijter en Los (2014)	<ul style="list-style-type: none"> – in kader 'Actieplan ouderen in veilige handen' zijn trends en ontwikkelingen in ouderenmishandeling in de regio in kaart gebracht 	<ul style="list-style-type: none"> – barometer ouderenmishandeling via GGD Gelderland-Zuid: via verzamelde emailadressen van professionals en vrijwilligers in zorg en welzijnsinstellingen zijn online enquêtes uitgezet. – n = 843 (non respons is onbekend), 78,5 % professionals en 21,5% vrijwilligers
huiselijk geweld		
Van der Veen en Bogaerts (2010)	<ul style="list-style-type: none"> – omvang huiselijk geweld in Nederland in kaart brengen, inclusief hulpzoekgedrag – synthese van de resultaten verkregen door 3 methoden van dataverzameling 	<ul style="list-style-type: none"> – multi-methodeonderzoek – omvangsschatting slachtoffers en daders op basis politiecijfers (GIDS-Kubus); met 'vangst-hervangst' methode is via een <i>dark number</i> schatting de omvangsschatting van huiselijk geweld berekend (zie Ferwerda & Hardeman) – slachtofferdeelonderzoek in panel intomart, 1e fase online 'self-report' (n = 9508), en in 2e fase 'face-to-face' interviews bij 816 personen die in fase 1 meldden slachtoffer te zijn met doel gevolgen en hulpzoekgedrag te beschrijven – daderdeelonderzoek, 'self-report' in online panel van – Intomart (n = 9508) en online vervolgvragenlijst bij 670 respondenten die zichzelf als dader hebben beschreven; daarnaast analyse van data van reclassering afkomstig van 9504 plegers van huiselijk geweld. – er is triangulatie toegepast met analyses van de bestaande registraties en resultaten van ander onderzoek om de resultaten van online panelonderzoek te valideren

Wat is gemeten?	Belangrijke bevindingen
<ul style="list-style-type: none"> – ouderenmishandeling: onderzoek naar aard van mishandeling, slachtoffers, daders, en de context waarin het plaatsvindt – er wordt ook onderzoek gedaan naar de intergenerationale overdracht van geweld in families – ouderenmishandeling: aan deelnemers is gevraagd wat zij er zelf onder verstaan, bekendheid met het fenomeen, en een schatting hoe vaak het voor komt. – de definitie die voor analyse is gebruikt is de huidige van v ws 	<ul style="list-style-type: none"> – oudermishandeling kan worden opgevat als sociaal en gezondheidsprobleem – het onderzoek geeft geen cijfers over omvang – 54% kende geen geval van ouderenmishandeling, 25% van de deelnemer had vermoedelijk te maken gehad met ouderenmishandeling, 12% was zeker bekend met geval van ouderenmishandeling in hun omgeving. Vooral mishandeling door familie (51%), daarnaast 21% door professionals. Bij 41% was er sprake van ontspoorde zorg door overbelasting van de mantelzorger of professional. 15% noemde opzettelijke mishandeling van de oudere.
<ul style="list-style-type: none"> – huiselijk geweld (is geweld door iemand in huiselijke kring of familie rond slachtoffer gepleegd) in de afgelopen 5 jaar, waar onder psychisch geweld, lichamelijk geweld, seksueel geweld, er zijn 21 vormen geteld – onderscheid tussen incidenten en evident geweld – reikwijdte internettoegang bij 65 plussers in 2009 was 64% ouderen zijn niet goed vertegenwoordigd. 	<ul style="list-style-type: none"> – 9% van Nederlandse bevolking slachtoffer van evident huiselijk geweld, 40% een of enkele incidenten, 50% heeft nooit incident meegemaakt – meestal lichamelijk geweld (65%), seksueel geweld 8% – geschat wordt dat jaarlijks 200.000 personen in Nederland slachtoffer worden van <i>evident huiselijk geweld</i>, gepleegd door 100.000 a 110.000 verdachten – Schatting slachtoffers >60 jaar <ul style="list-style-type: none"> – 2004-2005: 5560 – 2005-2006: 6977 – 2006-2007: 7798

Tabel A.2 (vervolg)

Auteurs / jaar	Doel	Methode
Ferwerda en Hardeman (2013)	– onderzoek naar politieregistraties huiselijk geweld: het presenteren van de cijfers en verdiepende analyse van incidenten	– politieregistraties analyseren
Alink et al. (2011)	– prevalentiestudie naar kindermishandeling in Nederland	<ul style="list-style-type: none"> – 3 databronnen zijn gebruikt: <ul style="list-style-type: none"> – registratiecijfers van AMK's, politie en rechtbank – informantenstudie: 1127 informanten (gestratificeerde steekproef groepen die met kinderen te maken hebben) hebben over periode van 3 maanden geregistreerd – survey onder scholieren van 28 scholen, representatief voor scholenaanbod in Nederland (n = 1923). Vragenlijst Vervelende en Nare Gebeurtenissen is voorgelegd (VVG). Vooraf toestemming van leerlingen/ouders: weigeraars (n = 114) kregen een dummylijst voorgelegd over ander onderwerp om stigmatisering te voorkomen
Vink et al. (2014)	<ul style="list-style-type: none"> – aard en omvang van geweld van kinderen tegen ouders, en hulpverlening – verkennend onderzoek 	<ul style="list-style-type: none"> – multimethode aanpak <ul style="list-style-type: none"> – literatuuronderzoek – onderzoek met registratiegegevens van SHG's en politie – telefonische interviews met sleutelfiguren van instellingen die bezig zijn met beleid voor crisisinterventie bij de doelgroep. – focusgroepen, w.o. met frontoffice professionals (coördinatoren), en een met backoffice professionals (hulpverleners). – individuele interviews met ouders

Wat is gemeten?	Belangrijke bevindingen
<ul style="list-style-type: none"> – huiselijk geweld: door iemand uit huiselijke kring van slachtoffer gepleegd – geweld is ‘aantasting van persoonlijke integriteit’, waarbij lichamelijk, seksueel, psychisch huiselijk geweld, en belaging (<i>stalking</i>) en bedreiging worden onderscheiden. – kindermishandeling, volgens scherp afgebakende definitie. – meldingen van informanten zijn gecodeerd om achteraf te bepalen of de melding een casus is – informanten waren o.a. (huis)artsen, leerkrachten, speelzaalleiders, gastouders, medewerkers vrouwenopvang, politie, raad kinderbescherming. Gestratificeerd op basis kindertal in regio/sector. Ook docenten van aantal scholen die aan scholierenstudie deelnamen 	<ul style="list-style-type: none"> – 95.541 meldingen in 2012, waarvan 2,1% het slachtoffer ouder is dan 66 jaar – in 2008 was 1,7% van het slachtoffer > 66 jaar – psychisch geweld komt het meeste voor (58%), vervolgens lichamelijk geweld (23%). – het aantal meldingen is in vergelijking met 2005 gestegen, de resultaten van scholierenstudie waren vergelijkbaar – het aantal geschatte aantal slachtoffers bleef gelijk, maar er wordt meer herkend en gemeld
<ul style="list-style-type: none"> – geweld van kinderen en jongeren (12-23 jaar) tegen hun ouders: fysieke, verbale, financiële, psychische en seksuele mishandeling die niet alleen vanuit de puberteit verklaard kan worden 	<ul style="list-style-type: none"> – ongeveer 2000 cases per jaar gemeld bij SHG’s – 10% van de incidenten huiselijk geweld gemeld bij politie is oudermishandeling (9500 gevallen), 7% van de slachtoffers huiselijk geweld noemen eigen kinderen als dader – plegers meestal ouder dan 14 jaar, meestal jongens, moeder vaakst slachtoffer (62%)

Tabel A.3

Internationaal onderzoek naar ouderenmishandeling.

auteurs, jaar, plaats	methode
Naughton (2012), Ierland	<ul style="list-style-type: none"> – n = 2021, respons 83%. Naar regio gestratificeerd representatief sample zelfstandig en/of beschut wonende ouderen > 65 jaar. Na telefonische afspraak: face to face interviews, in privacy. Geen formele exclusie op cognitieve problemen, wel exclusie als interview problematisch was (inconsistente antwoorden) – definitie ouderenmishandeling volgens WHO. Instrument gebaseerd op Conflict Tactics Scale
Acierno et al. (2010), VS	<ul style="list-style-type: none"> – telefonische interviews in geografisch gestratificeerd sample, n = 5777, > 60 jaar. Bij screening werd gevraagd of oudere alleen ging zitten en werden gevoelige onderwerpen met gesloten vragen gesteld (ja/nee). Vervolg vragen als screening positief was – geen screening op cognitieve problemen – ook incidentele mishandeling, niet alleen in afhankelijkheidsrelaties
Biggs et al. (2009), UK	<ul style="list-style-type: none"> – n = 2111, 66 jaar en ouder. Face-to-face interviews met zelfstandig wonende ouderen zelf, niet met proxy's – privacy gevoelige vragen (seksueel misbruik, of psychisch gezondheid) werden door ouderen zelf op laptop ingevuld/of in een papieren vragenlijst beantwoord – WHO definitie gebruikt, operationalisatie ouderenmishandeling zoals bij Comijs, Pillemer, Podnieks (Conflict Tactics Scale)
Garre-Olmo (2009), Spanje	<ul style="list-style-type: none"> – interviews bij ouderen (>75, zelfstandig wonend, gescreend op geheugenproblemen: MSSE < 15) in 8 dorpen op platteland Girona. n = 673, uitgevoerd in 2006-2007, respons 82% – steekproef gestratificeerd naar kwetsbaarheid: 20% 75+ en 40% 85+ thuis geïnterviewd – vooraf toestemming gevraagd, 5 pogingen ondernomen – als er een familielid aanwezig was werden vragen over misbruik niet gesteld. Instrument: AMA screen for Various Types of Abuse and Neglect
Hongkong, Yan en Tang (2001)	<ul style="list-style-type: none"> – vragenlijstonderzoek bij 355 inwoners (>60) van HongKong (respons 80%) – werving vond plaats via buurtcentra (tijdens activiteiten) en in woonvormen voor ouderen (in de recreatiezaal) – face-to-face interviews – gebruik gemaakt van Revised Conflict Tactics Scale en 8 item subschaal voor verbaal geweld
Payne (1996), VS	<ul style="list-style-type: none"> – misbruik in verpleeghuizen, analyse van alle gemelde 488 incidenten tussen 1987-1992 – alleen misbruik door personeel

resultaten

- 1-jaars prevalentie 2,2%, waarvan 1,3% financieel; 1,2 % psychisch; 0,5% fysiek; 0,3 % verwaarlozing, 0,05% seksueel
 - daders waren vaakst eigen kinderen, werkloosheid en verslaving van het kind gaf verhoogd risico

 - 1-jaars prevalenties: 4,6% psychisch/emotioneel, 1,6% fysiek, 0,6% seksueel, 5,1% mogelijke verwaarlozing, 5,2% huidig financieel misbruik door familielid
 - een op de 10 respondenten rapporteerde een vorm van misbruik in afgelopen jaar, maar een klein deel was ook gemeld bij instanties
 - vooral gebrek aan sociale steun was determinant voor misbruik
 - het onderzoek vond plaats bij thuiswonde ouderen, de meest kwetsbaren bleven buiten beeld
 - totale jaarprevalentie 2,6%, zonder verwaarlozing is dat 1,6
 - 1,1% verwaarlozing; 0,6% financieel misbruik; 0,4% psychische mishandeling; 0,4% fysiek geweld; 0,2% seksueel misbruik
 - vrouwen waren vaker slachtoffer dan mannen
 - afnemende gezondheid, depressie en eenzaamheid hingen samen met prevalentie, soort misbruik hing samen met (sociale en gezondheid) kenmerken van de dader en slachtoffer
 - het gaat hier om vermoeden van misbruik
 - jaarprevalenties: 29,3%, waarvan 16% verwaarlozing; 15,2% psychisch; 4,7% financieel; fysiek 0,1%
 - ook ouderen met milde geheugenproblemen zijn geïnterviewd, maar dat geeft zowel kans op overschatting (achterdocht bij milde geheugenproblemen) als onderschatting (je mist ernstig dementerenden die hoger risico hebben)

 - jaarprevalentie 20,8% verbale agressie, en 2% fysieke agressie, 21,4% in totaal
 - de prevalentie was hoger bij dit vragenlijst onderzoek dan bij telefonische enquêtes bij hetzelfde type respondenten

 - geen prevalentie cijfers. 84 % van de meldingen betrof fysiek geweld, 9% seksueel misbruik, 3% schending van rechten en 1,5% financieel misbruik
 - daders waren relatief vaak man, en verplegend lager opgeleid personeel (want hebben het meeste patiëntencontact, hoge werkdruk, maar ook minste kennis)
 - i.t.t. andere studies was slachtoffer vaker een man
-

Tabel A.3 (vervolg)

auteurs, jaar, plaats	methode
Pillimer en Finkelhor (1988), Boston vs	<ul style="list-style-type: none"> – uitgevoerd bij thuiswonende ouderen > 65 jaar, Boston area – definitie vergelijkbaar met Comijs et al. – instrument: bewerking van de Conflict Tactics Sale – oversampling van mensen met huisgenoten (vooral meerdere generaties in huishouden) want dan is er meer risico voor mishandeling. Voorafgaand werd introductiebrief verstuurd. Respons 72%; n = 2020 – eerst 30 min interview om misbruik vast te stellen (telefonisch, of in persoon als er geen telefoonnummer bekend was) – indien persoon zelf niet in staat was, werd proxy geïnterviewd – extra inspanning voor mensen met psychische of lichamelijke handicaps ivm verhoogd risico mishandeling – 2e fase: bij slachtoffers uitgebreider interview van 30-45 minuten, telefonisch of in persoon, eventueel bij een proxy
Pillemer, Podnieks et al. (1990), Canada	<ul style="list-style-type: none"> – Ryerson study, National Survey on Abuse of the Elderly in Canada – telefonisch interview (random sample, n = 2008) – 4 vormen misbruik: fysiek, psychisch, financieel, verwaarlozing, gemeten met Conflict Tactics Scale
Lowenstein et al. (2009), Israel	<ul style="list-style-type: none"> – gestratificeerde steekproef in <i>urban areas</i>, naar gender, en proportie ouderen in area. 25% weigerde deelname. n = 1045, 392 mannen, 653 vrouwen. Face-to-face interviews, na toestemming – gemeten zijn: sociodemografische variabelen, ADL, gezondheid, psychische gezondheid, behandeling, veiligheid, eenzaamheid, sociale steun (formeel, informeel), types misbruik, CT S2 Scale (Strauss et al., 1996), IRTA (<i>intentions to react to aggression</i>), financiële uitbuiting (9 vragen), verwaarlozing (5 ADL items) – misbruik in afgelopen 3 maanden

resultaten

- totale jaarprevalentie 3,2%. fysiek (2,0), psychologisch (als verbale agressie, 1,1), verwaarlozing (0,4)
 - de prevalentie was hoger als huisgenoten werden geïnterviewd, maar dat komt doordat deze groep speciaal geselecteerd was op verhoogd risico
 - als proxy dader was, gaven zij in veel gevallen zelf ook toe
-
- prevalentie: 4%. fysiek 0,5% ; psychisch 1,4%, financieel 2,5%, verwaarlozing 0,4%
-
- totale prevalentie 18%, vooral verwaarlozing en financieel misbruik was hoog
 - geen verschil tussen mensen van Joodse en Arabische afkomst, hoewel Arabische vrouwen wat kwetsbaarder leken
-

Tabel A.4

Overzicht methoden gebruikt in studies naar ouderenmishandeling en vergelijkbare onderzoeksterreinen

type	omschrijving methode	voordelen
survey onderzoek bij ouderen	nieuw bevolkingsonderzoek: onder zelfstandig wonende ouderen en ouderen in instellingen, met schriftelijke en/of online en/of telefonische vragenlijsten, of face-to-face interviews (herhaling methode Comijs)	<ul style="list-style-type: none"> – groot bereik, representatieve steekproef – je kunt stratificeren en oversamplen op het aantal ouderen in de regio en sociaal economische kenmerken van de bevolking die samenhangen met verhoogd risico op huiselijk geweld – bij schriftelijke of online of telefonische interviews is meer anonimiteit waardoor gevoel van schaamte bij slachtoffer minder wordt belemmerd – bij face-to-face interviews is er de mogelijkheid voor luisterend oor, informatie, en kan een opening betekenen voor interventie
	aansluiten bij bestaand bevolkingsonderzoek: een vragenlijst over mogelijk slachtofferschap van ouderenmishandeling	<ul style="list-style-type: none"> – met relatief weinig inspanning kan een grote respons behaald worden – er kan meegelift worden met bestaande onderzoeksinfrastructuur – het doel van het onderzoek kan algemener worden aangekondigd (bv. gezond ouder worden)
	aansluiten bij LASA:	<ul style="list-style-type: none"> – nieuw cohort met sample op Turkse en Marokkaanse migranten – specifiek gericht op ouderen – er zijn veel gegevens over demografie, psychosociale factoren, netwerk, gezondheid en zorggebruik aanwezig – panelonderzoek: longitudinale data – relatief hoge respons (60%-65%, bij herhaalmetingen > 80%)
	gezondheidsmonitor CBS/RIVM/GGD:	<ul style="list-style-type: none"> – grote dataset (387.000 personen 19+ / n 65+ = 165.000) – er zijn veel gegevens over demografie, psychosociale factoren, gezondheid en zorggebruik aanwezig – er zijn al vragen over huiselijk geweld beschikbaar – oversampling op moeilijk bereikbare groepen – soms uitspraken op regio/wijkniveau mogelijk – er is een speciale monitor 65+
	veiligheidsmonitor	<ul style="list-style-type: none"> – 65.000 enquêtes over beleving van veiligheid en slachtofferschap – tweejaarlijkse meting (soms jaarlijks) – er zijn al vragen over huiselijk geweld gesteld

nadelen

- zeer grote steekproef nodig om voldoende cases te vinden (vermoedelijk vind je 5 cases op 100 respondenten) dekkingsprobleem: hoe bereik je alle ouderen?
 - non-respons
 - zelfselectie
 - er zal forse onderrapportage in aantal en ernst zijn doordat slachtoffers
 - het zelf niet onderkennen
 - het niet durven
 - het niet kunnen invullen wegens ernstige gezondheidsproblemen
 - het niet kunnen wegens grote afhankelijkheid
 - door de pleger ervan worden weerhouden (post onderschept e.a.)
 - alleen minder ernstige gevallen komen op deze wijze in beeld
 - de onderzoeken zijn niet met dit specifieke doel opgezet, dus kunnen ze ook niet oversamplen en stratificeren op risicogroepen
 - de steekproef moet heel groot zijn
 - forse onderrapportage in aantal en ernst te verwachten (zie boven)

 - LASA is eer relatief gezonde groep ouderen, de meest kwetsbare mis je
 - bij prevalentie 5% vind je 100-150 cases en dit zijn waarschijnlijk alleen de lichte gevallen
 - er zijn nu geen vragen ouderen mishandeling gesteld
 - nieuwe vragen toevoegen gaat ten koste van andere onderwerpen
 - geen instellingbewoners in het sample

 - respons is matig (45%-50%)
 - er worden vragen over huiselijk geweld gesteld, maar dit is niet conform definitie ouderen mishandeling
 - lage respons onder meest kwetsbare ouderen
 - er zijn verschillende manieren van dataverzameling toegepast (online/papier bij CBS, face-to-face bij GGD), de onderlinge vergelijkbaarheid is mogelijk beperkt
 - er zijn geen instellingbewoners in het sample

 - alleen via internet en schriftelijke vragenlijsten, kwetsbare ouderen worden grotendeels gemist
 - het onderwerp veiligheid werkt in de hand dat slachtoffers (vooral van opzettelijk misbruik) door plegers van deelname wordt onthouden
 - er is weinig informatie over psychosociale en gezondheidsfactoren geen instellingbewoners
-

Tabel A.4 (vervolg)

type	omschrijving methode	voordelen
survey onderzoek onder proxy's	survey onder mantelzorgers/ familieleden van ouderen	<ul style="list-style-type: none"> – ook ouderen die niet zelf in staat zijn aan het onderzoek deel te nemen kunnen in beeld komen – breed bereik – kan zowel over ouderen in thuissituatie als ouderen in zorginstellingen gaan
	survey onder professionals naar eigen handelen	<ul style="list-style-type: none"> – meest kwetsbare ouderen kunnen in beeld worden gebracht
	survey onder professionals van zorg- instellingen, zowel thuiszorg als intra- murale zorg, over cases die zij kennen / gezien hebben bij collega's of familie en bekenden van de ouderen die zij verzorgen.	<ul style="list-style-type: none"> – kwetsbare groepen komen zo ook in beeld – kan aansluiten bij monitor woonvormen dementie
	survey onder algemene bevolking, met de vraag of zij ouderen kennen bij wie zij mishandeling vermoeden.	<ul style="list-style-type: none"> – je zou dit kunnen vragen in categorieën: <ul style="list-style-type: none"> – 'hoeveel familieleden boven 65 jaar ken je.... hoeveel daarvan zijn mogelijk slachtoffer' – 'hoeveel buurtgenoten enz.' – 'hoeveel vrienden en kennissen...' – kan ook als onderdeel van een groter bevolkings- onderzoek met aansluitend doel worden meege- nomen (veiligheids- of gezondheidsmonitor, of SCP onderzoek naar informele hulp)
informan- tenstudie	<ul style="list-style-type: none"> – zoveel mogelijk (professionele) betrokkenen van ouderen (meld- punten, huisartsen, verzorgenden, politie, ouderenadviseurs, vrijwil- ligers, ziekenhuizen, buurthuis, winkeliers, notarissen) een periode lang aantal (vermoedelijke) inci- denten anoniem laten registreren – informanten vooraf trainen en ook monitoren. registreren van initia- len en geboortedatum, postcode voorkomt dubbeltellingen 	<ul style="list-style-type: none"> – tamelijk betrouwbare informatie, objectief – door hercodering kan worden bepaald of er daadwerkelijk sprake is van mishandeling volgens de definitie – betrokkenen worden ook bewust gemaakt van fenomeen – je kunt stratificeren op aantal ouderen in regio

Tabel A.4 (vervolg)

type	omschrijving methode	voordelen
analyse bestaande data	politieregistraties	<ul style="list-style-type: none"> – data zijn al beschikbaar en op jaarbasis – landelijke gegevens – echte cases, ‘harde’ gegevens, informatie over aard, dader, slachtoffer en context bekend – via vangst-hervangst methode kan schatting van de omvang op bevolkingsniveau worden gemaakt. – er kan ook casuïstiek worden onderzocht
	registraties meldpunten ouderenmishandeling / sHG’s	<ul style="list-style-type: none"> – data zijn al beschikbaar, en op jaarbasis – echte cases, ook informatie over aard, pleger, context is bekend – er is ook een ontwikkeling in het aantal meldingen en aard te onderzoeken
	secundaire analyse van bestaand survey onderzoek:	<ul style="list-style-type: none"> – data zijn al beschikbaar – er is al over gerapporteerd, met relatief weinig inspanning is er een aanvulling specifiek voor de groep ouderen te geven
	GGD-monitor/ veiligheidsmonitor	<ul style="list-style-type: none"> – data komen binnenkort beschikbaar over 2012/2013 – er is specifieke dataverzameling onder 65+ers
	veiligheidsonder- zoek Intomart	<ul style="list-style-type: none"> – data zijn ook gebruikt voor rapport huiselijk geweld – volgens WODC is representativiteit bevolking goed, ook onder ouderen

nadelen

- groot *dark number*:
 - alleen de gevallen die heel ernstig zijn worden gemeld, topje van de ijsberg
 - politie registreert alleen criminele feiten
 - waarschijnlijk vooral opzettelijk misbruik

 - niet alle meldpunten registreren op dezelfde manier, vooralsnog is een landelijk dekkende registratie niet voorhanden
 - lang niet alle gevallen worden gemeld, topje van de ijsberg. vooral ernstige zaken, worden gemeld door assertieve ouderen of ouderen die niet geïsoleerd zijn en bij wie de mishandeling wordt opgemerkt door de omgeving
 - het onderzoek is niet specifiek met het doel ouderenmishandeling in kaart te brengen op gezet

 - er is een andere definitie gebruikt (huiselijk geweld)
 - onbekend of de representativiteit goed is / of in alle regio's op vergelijkbare manier aan respons is gewerkt en dus vergelijkbaar zijn
 - er is een andere definitie gebruikt (huiselijk geweld)
 - data zijn niet heel recent (2008)
-

Tabel A.5

Overzicht van bestaande databronnen die mogelijk geschikt zijn voor onderzoek naar ouderen-mishandeling in Nederland

databron	voordelen
bestaande data	
politierregistratie	<ul style="list-style-type: none"> – ‘harde cijfers’ – met ‘vangst hervangst methode’ is schatting van <i>dark number</i> te maken – landelijke registratie
meldpunten ouderenmishandeling	<ul style="list-style-type: none"> – echte cases – er is informatie over pleger, context, aard – ook meldingen die niet perse als strafbaar feit kunnen worden gezien (zoals wel bij politie)
GGD-monitor (n=165.000)	<ul style="list-style-type: none"> – representatieve steekproef bij ouderen. – data zijn recent (2012/2013) en binnenkort beschikbaar – er zijn ook sociodemografische, psychosociale en gezondheidskenmerken en zorggebruik gemeten
Intomart slachtoffersurvey wobc (n=9500)	<ul style="list-style-type: none"> – representatieve steekproef met doel huiselijk geweld in bevolking te onderzoeken – er zijn ook demografische kenmerken
barometer Verwey-Jonker	<ul style="list-style-type: none"> – mishandeling is gedefinieerd volgens definitie v w s – mogelijk goed bruikbare vragenlijst
aansluiten bij nieuwe meting bestaand onderzoek (indien mogelijk, lijst is niet uitputtend)	
– enquête informele zorg scp	<ul style="list-style-type: none"> – deze enquête wordt nu ontwikkeld voor mantelzorgers en zorgvrijwilligers – vooral onopzettelijke ouderenmishandeling/ ontspoorde zorg kan hiermee in beeld komen, vanuit pleger perspectief
– monitor woonvormen dementie, Trimbos	<ul style="list-style-type: none"> – mogelijk kan bij komende meting (najaar 2014) een aantal vragen of een extra vragenlijst meegenomen worden – belangrijke risicogroep in beeld – zowel kan van oudere, als van verzorgende en familie in beeld
– monitor verpleeg en verzorgingshuizen o11	<ul style="list-style-type: none"> – mogelijk kan bij komende meting (2015) een aantal vragen meegenomen worden – kwetsbare ouderen in beeld

nadelen	wanneer eerste resultaten?
<ul style="list-style-type: none"> – groot <i>dark number</i> – politie registreert alleen criminele feiten, – niet alles is ouderenmishandeling (want niet altijd gaat het om afhankelijkheidsrelatie) 	– begin 2015
<ul style="list-style-type: none"> – de meldpunten registreren niet allemaal op dezelfde wijze, er is dus geen landelijk dekkend registratiesysteem – niet alles wordt gemeld, alleen de ernstigste gevallen en die gevallen waarbij men er bewust van is 	– begin 2015
<ul style="list-style-type: none"> – huiselijk geweld gemeten, niet ouderenmishandeling – verwaarlozing en financieel misbruik zijn niet gevraagd – waarschijnlijke lage respons onder oudste en kwetsbaarste ouderen – onderrapportage in aantal en ernst 	– begin 2015
<ul style="list-style-type: none"> – het gaat hier om huiselijk geweld, niet om ouderenmishandeling – verwaarlozing en financieel misbruik zijn niet gemeten 	– begin 2015
<ul style="list-style-type: none"> – geen landelijk onderzoek – het onderzoek is met een ander doel opgezet, namelijk bewustwording en bekendheid van het fenomeen, – geen non-respons analyse mogelijk, steekproef is mogelijk niet representatief door o.a. zelfselectie – dubbeltellingen mogelijk, en dit is niet achteraf te verifiëren – nu alleen data uit Amsterdam en GGD Gelderland-zuid beschikbaar 	– begin 2015
<ul style="list-style-type: none"> – het opzettelijk misbruik komt hiermee niet goed in beeld – geen informatie van slachtoffers zelf. 	– 2015
<ul style="list-style-type: none"> – alleen pg afdelingen – niet alle kwetsbare ouderen in beeld – ook inhoudelijke verdieping mogelijk 	– 2016
<ul style="list-style-type: none"> – alleen korte vragenlijst mogelijk 	– 2016

Tabel A.5 (vervolg)

databron	voordelen
nieuw op te zetten onderzoek <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="206 427 553 455">– nieuw survey onderzoek, <li data-bbox="206 455 553 573">– screenen in algemene bevolking ouderen, en aanvullend face to face interview (methode Comijs en Pot samen) <li data-bbox="206 591 553 618">– informantenstudie 	<ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="553 427 1159 455">– representatieve steekproef, op het onderwerp gericht <li data-bbox="553 455 1159 482">– de meest ideale vragenlijst mogelijk <li data-bbox="553 482 1159 509">– je kunt ouderen zelf en proxy's benaderen <li data-bbox="553 591 1159 646">– waarschijnlijk meest zorgvuldig en betrouwbaar, zeker in combinatie met registratiecijfers <li data-bbox="553 646 1159 700">– kan zowel ouderen in instellingen als zelfstandig wonenden bereiken <li data-bbox="553 700 1159 728">– je kunt zowel lichte als zware gevallen vinden. <li data-bbox="553 728 1159 755">– specifiek op ouderenmishandeling in te richten <li data-bbox="553 755 1159 782">– ook informatie over achtergrond en dader mogelijk <li data-bbox="553 782 1159 809">– zowel opzettelijk misbruik als ontspoorde zorg komen in beeld

nadelen	wanneer eerste resultaten?
<ul style="list-style-type: none"> – selectieve non-respons blijft: de meest kwetsbare ouderen: je krijgt onderrapportage – als je niet aansluit bij ander onderzoek komt de nadruk erg op het onderwerp ouderen mishandeling te liggen wat mogelijk juist bij slachtoffers tot non-respons leidt 	– 2017
<ul style="list-style-type: none"> – haalbaarheid is onzeker – arbeidsintensief en dus kostbaar 	– 2017/2018

Bijlage B Instrumenten

Vragen zoals gesteld in de prevalentiestudie ouderenmishandeling door Comijs et al. (1996)

Introductie:

Ik ga u nu wat vragen stellen over negatieve ervaringen in uw privéleven. Ze gaan over agressief gedrag jegens u, door uw partners, kinderen, of andere mensen die u goed kent. De eerste vragen gaan over het ontbreken van hulp terwijl u dat wel nodig had.

- 1 Sinds u 65 werd, is het ooit voorgekomen dat iemand die u goed kende u niet hielp bij/ met ..., ondanks dat hij of zij wist dat u die hulp wel nodig had?
 - wassen of baden
 - aankleden
 - de toiletgang,
 - in of uit een stoel of bed komen
 - incontinentieproblemen
 - uw voeding

De volgende vragen gaan over onbeleefd of gewelddadig gedrag dat u zou kunnen hebben ervaren.

- 2 Sinds u 65 werd, heeft ooit iemand die u goed kende ...
 - tegen u geschreeuwd
 - u beledigd
 - u bedreigd (bijvoorbeeld bedreigd om u te slaan of iets naar u te gooien)
 - iets naar u gegooid
 - geduwd of vastgegrepen
 - een tik of een klap gegeven
 - geknepen, gekrabd of aan uw haar getrokken
 - geschopt, gebeten of gestompt
 - met een voorwerp geslagen, of dat geprobeerd
 - u in elkaar geslagen
 - bedreigd met een mes of pistool
 - gestoken met een mes of beschoten met een pistool
 - gewelddadige dingen gedaan of gezegd die nog niet eerder zijn genoemd

Tot slot ga ik u een paar vragen stellen over financieel misbruik

Sinds u 65 werd, ...

- heeft iemand die u goed kende geld van u weggenomen zonder uw toestemming?
- heeft iemand die u goed kende zonder uw toestemming iets van uw eigendommen weggenomen, bijvoorbeeld juwelen, kostbaarheden, documenten ten behoeve van uw huis zonder uw toestemming?

- heeft iemand die u goed kende iets op uw kosten aangeschaft zonder uw toestemming? Bijvoorbeeld boodschappen of kostbare goederen zoals een tv, een video recorder enzovoorts
- heeft de persoon die uw geldzaken regelt u ooit benadeeld?

Bij een positief antwoord op een van deze vragen werd vervolgens gevraagd:

- Hoe vaak kwam dit voor sinds uw 65ste levensjaar?
- Hoe vaak in het afgelopen jaar?
- Welk type relatie heeft u met de persoon die u niet hielp? Als het meer dan een persoon betreft, wilt u hen dan alstublieft allemaal noemen?
- Is dit ook de persoon die u doorgaans helpt?

Basisset vragen Huiselijk geweld in GGD-monitor

De volgende vragen gaan over huiselijk geweld.

Huiselijk geweld is geweld dat door iemand uit de huiselijke kring wordt gepleegd (gezinsleden, familieleden, (ex)partners, huisvrienden). Slachtoffers en daders van geweld kunnen zowel vrouwen, kinderen als mannen zijn. Het kan gaan om:

- Psychisch of emotioneel geweld (getreiterd, gekleineerd of uitgescholden worden, enz.);
- Lichamelijk geweld (mishandeld, geschopt en geslagen, enz.);
- Ongewenste seksuele toenadering (seksueel getinte opmerkingen, ongewenst aangeraakt, enz.);
- Seksueel misbruik (aangerand of verkracht).

Vraag 1. Bent u ook slachtoffer geweest van huiselijk geweld?

- a Ja
- b Nee

Vraag 2. Om welke vorm van huiselijk geweld ging het?

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk

- a Psychisch of emotioneel geweld
- b Lichamelijk geweld
- c Ongewenste seksuele toenadering
- d Seksueel misbruik

Vraag 3. Wie was of waren de daders?

- a Mijn partner
- b Mijn ex-partner
- c Mijn (stief)kind
- d Mijn (stief)ouder(s)
- e Mijn (stief)broer(s)/zus(sen)
- f Een ander familielid
- g Een huisvriend
- h Anders

Vraag 4. Hoe lang is het geleden dat u slachtoffer was van huiselijk geweld?

- a 1 jaar geleden of korter
- b Tussen 1 en 5 jaar geleden
- c Langer dan 5 jaar geleden

Vragenset facultatief

GGD regio's zijn vrij om deze vragen wel of niet op te nemen in de monitor

Vraag 1. Hoe vaak bent u in de afgelopen 12 maanden slachtoffer geweest van huiselijk geweld?

- a een keer
- b een aantal keer
- c maandelijks
- d wekelijks
- e dagelijks

Vraag 2. Heeft u het huiselijk geweld met iemand besproken en/ of bij een instantie gemeld?

- a ja
- b nee

Vraag 3. Met wie of bij welke instantie? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- a politie, vrienden/familie/kennissen
- b steunpunt huiselijk geweld
- c blijf van mijn lijfhuis, slachtofferhulp
- d huisarts/vertrouwensarts
- e EHBO/ziekenhuis
- f maatschappelijk werk
- g GGZ (naam lokale instelling)
- h anders namelijk

Vraag 4. Indien u het huiselijk geweld niet heeft gemeld, waarom niet? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- a ik vind het vervelend daarover te praten
- b ik vind het niet ernstig genoeg
- c ik durf het niet
- d uit schaamte
- e ik wil de dader niet verraden
- f ik ben bang voor de dader
- g men kan toch niet helpen
- h ik weet niet waar ik het moet melden
- i anders, namelijk.....
- j ik heb geen behoefte aan hulp

Vraag 5. Als u behoefte heeft aan hulp, wat voor hulp zou dat dan moeten zijn?

- a iemand om mijn verhaal aan kwijt te kunnen
- b contact met andere slachtoffers
- c tijdelijke opvang om van huis weg te kunnen gaan
- d hulp om een einde te maken aan het geweld
- e hulp voor de dader
- f hulp aan het gezin
- g hulp om aangifte te doen
- h andere hulp namelijk....
- i ik heb geen behoefte aan hulp

Literatuur

- Alink, L., R. van IJzendoorn, M. Bakermans-Kranenburg, F. Pannebakker, T. Vogels en S. Euser (2011). *Kindermishandeling in Nederland anno 2010. De tweede Nationale Prevalentiestudie Mishandeling van kinderen en jeugdigen (NPM-2010)*. Leiden: Casimir.
- Bardelmeijer, E.A.M. en J.M.G.A. Schols (2008). Ouderenmishandeling. In: *Tijdschrift voor Verpleeghuisgeneeskunde*, jg. 33, nr. 3, p. 68-71.
- Biggs, S., J. Manthorpe, A. Tinker, M. Doyle en B. Erens (2009). Mistreatment of older people in the United Kingdom: findings from the first National Prevalence Study. In: *Journal of Elder Abuse and Neglect*, jg. 21, nr. 1, p. 1-14.
- Comijs, H.C., C. Jonker, A.M. Pot en J.H. Smit (1996). *Agressie tegen en benadeling van ouderen. Een onderzoek naar ouderenmishandeling*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Cooper, C., A. Selwood en G. Livingston (2008). The prevalence of elder abuse and neglect: a systematic review. In: *Age and Ageing*, jg. 37, nr. 2, p. 151-160.
- Drost, L., M. Goderie, M. Flikweert en S. Tan (2012). *Leven in gedwongen isolement. Een verkennend onderzoek naar verborgen vrouwen in Amsterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Ferwerda, H. en M. Hardeman (2013). *Kijk... dan zie je het! Huiselijk geweld geteld en verdiept. Cijfers 2010 t/m 2012*. Arnhem: Bureau Beke.
- Gruijter, M. de, en V. Los (2014). *Samen sterk tegen ouderenmishandeling in Gelderland-Zuid. Nulmeting Barometer Ouderenmishandeling*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Heijden, P. van der, en R. Hirasing (2001). Dwalingen in de methodologie. De vangst-hervangstmethode. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 145, nr. 4, p. 161-163.
- Kriek, F. en R.J.M. Oude Ophuis (2003). *Een verkennend onderzoek naar ouderenmishandeling*. Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek (nr. 1069).
- MOVISIE (2009). *Factsheet ouderenmishandeling. Herziene uitgave, mei 2009*. Utrecht: MOVISIE
- MOVISIE (2013). *Factsheet ontspoorde mantelzorg. Maart 2013*. Utrecht: MOVISIE.
- Mysyuk, Y., R.G. Westendorp en J. Lindenberg (2013a). Added value of elder abuse definitions: a review. In: *Ageing Resarch Review*, jg. 12, nr. 1, p. 50-57.
- Mysyuk, Y., R.G. Westendorp en J. Lindenberg (2013b). Framing abuse: explaining the incidence, perpetuation, and intervention in elder abuse. In: *International Psychogeriatrics*, jg. 25, nr. 8, p. 1267-1274.
- Naughton, C., J. Drennan, I. Lyons, A. Lafferty, M. Treacy, A. Phelan, A. O'Loughlin en L. Delaney (2012). Elder abuse and neglect in Ireland: results from a national prevalence survey. In: *Age and Ageing*, jg. 41, nr. 1, p. 98-103.
- O'Keeffe, M., A. Hills, M. Doyle, C. McCready, S. Scholes, R. Constantine, A. Tinker, J. Manthorpe, S. Biggs en B. Erens (2007). *UK study of abuse and neglect of older people: Prevalence survey report*. Londen: National Centre for Social Research.
- Perez-Carceles, M.D., L. Rubio, J.E. Pereniguez, D. Perez-Flores, E. Osuna en A. Luna (2009). Suspicion of elder abuse in South Eastern Spain: the extent and risk factors. In: *Archives of Gerontology and Geriatrics*, jg. 49, nr. 1, p. 132-137.
- Pillemer, K. en D. Finkelhor (1988). The prevalence of elder abuse: a random sample survey. In: *The Gerontologist*, jg. 28, nr. 1, p. 51-57.

- Pillemer, K., R. Breckman, C.D. Sweeney, P. Brownell, T. Fulmer, J. Berman, E. Brown, E. Laureano en M.S. Lachs (2011). Practitioners' views on elder mistreatment research priorities: recommendations from a Research-to-Practice Consensus conference. In: *Journal of Elder Abuse and Neglect*, jg. 23, nr. 2, p. 115-126.
- Podnieks, E. (1993). National survey on abuse of the elderly in Canada. In: *Journal of Elder Abuse and Neglect*, jg. 4, nr. 1-2, p. 5-58.
- Pot, A.M., R. van Dyck, C. Jonker en D.J. Deeg (1996). Verbal and physical aggression against demented elderly by informal caregivers in The Netherlands. In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, jg. 31, nr. 3-4, p. 156-162.
- Sooryanarayana, R., W.Y. Choo en N.N. Hairi (2013). A review on the prevalence and measurement of elder abuse in the community. In: *Trauma Violence Abuse*, jg. 14, nr. 4, p. 316-325.
- TK (2010/2011). Actieplan 'Ouderen in veilige handen'. Brief aan de Tweede Kamer van 11 maart 2011. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 29389, nr. 30.
- TK (2012/2013). Vragen van het lid Bergkamp (D66) aan de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport over het bericht 'Twijfels over cijfers geweld tegen ouderen' (ingezonden 15 juli 2013). Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, vraagnr. 2013Z15044.
- Veen, H.C.J. en S. Bogaerts (2010). *Huiselijk geweld in Nederland. Overkoepelend syntheserapport van het vangst-hervangst-, slachtoffer- en daderonderzoek 2007-2010* (288). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- WHO (2011). *Elder Maltreatment, Factsheet 357*. Geraadpleegd 17 maart 2014 via <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs357/en/>

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het SCP. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.).

ISBN 978 90 377 0623 9

SCP-publicaties 2013

2013-1 *Van pech en rampspoed. Nieuwjaarsuitgave 2013 (2013).* Paul Schnabel (red.).

ISBN 978 90 377 0611 6

2013-2 *Terecht in de jeugdzorg. Voorspellers van kind- en opvoedproblematiek en jeugdzorggebruik (2013).*

Sander Bot (red.), Simone de Roos, Klarita Sadiraj, Saskia Keuzenkamp, Angela van den Broek, Ellen Kleijnen. ISBN 978 90 377 0629 1

2013-3 *Gezinnen onderweg. Dagelijkse mobiliteit van ouders van jonge kinderen in het combineren van werk en gezin (2013).* Marjolijn van der Klis (red.). ISBN 978 90 377 0568 3

2013-4 *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013 (2013).* Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0648 2

2013-5 *Towards Tolerance. Exploring changes and explaining differences in attitudes towards homosexuality across Europe (2013).* Lisette Kuyper, Jurjen Iedema, Saskia Keuzenkamp.

ISBN 978 90 377 0650 5

2013-6 *Sprekend op schrift. Een selectie uit vijftien jaar lezingen en artikelen van Paul Schnabel, 1998-2013 (2013).* ISBN 978 90 377 0647 5

2013-7 *Acceptance of lesbian, gay, bisexual and transgender individuals in the Netherlands 2013 (2013).*

Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0649 9

2013-8 *Gemeentelijk Wmo-beleid 2010. Een beschrijving vanuit het perspectief van gemeenten (2013).*

Frieke Vonk, Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Anna Maria Marangos.

ISBN 978 90 377 0651 2

2013-9 *Aanbod van arbeid 2012 (2013).* Jan Dirk Vlasblom, Edith Josten, Marian de Voogd-Hamelink.

ISBN 978 90 377 0654 3

2013-10 *De dorpenmonitor (2013). Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners.* Anja Steenbekkers

en Lotte Vermeij (red.) ISBN 978 90 377 0634 5

- 2013-11 *Van Paars 2 naar Rutte II. Rede van Paul Schnabel bij zijn afscheid van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 11 maart 2013.* ISBN 978 90 377 0660 4
- 2013-12 *Kunstminnend Nederland? Interesse en bezoek, drempels en ervaringen. Het culturele draagvlak, deel 12* (2013). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0652 9
- 2013-13 *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit* (2013). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0644 4
- 2013-14 *Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen* (2013). Mérove Gijsberts (SCP) en Marcel Lubbers (RU). ISBN 978 90 377 0655 0.
- 2013-15 *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid* (2013). Matthieu Permentier, Jeanet Kullberg, Lonneke van Noije. ISBN 978 90 377 0663 5
- 2013-16 *Lasten onder de loep. De kostengroei van de zorg voor verstandelijk gehandicapten ontrafeld* (2013). Michiel Ras, Debbie Verbeek-Oudijk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0662 8.
- 2013-17 *De studie waard. Een verkenning van mogelijke gedragsreacties bij de invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs* (2013). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Jaco Dagevos, m.m.v. Iris Andriessen, Lenie van den Bulk (CED-groep). ISBN 978 90 377 0664 2
- 2013-18 *Het persoonsgebonden budget in de AWBZ. Monitor 2012* (2013). Ab van der Torre, Ingrid Ooms, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0657 4
- 2013-19 *Informeel zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg* (2013). Alice de Boer en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0679 6
- 2013-20 *De ondersteuning van Wmo-aanvragers en hun mantelzorgers in 2012* (2013). Peteke Feijten, Anna Maria Marangos, Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Frieke Vonk. ISBN 978 90 377 0667 3
- 2013-21 *Met zorg ouder worden. Zorgtrajecten van ouderen in tien jaar* (2013). Cretien van Campen, Marjolein Broese van Groenou, Dorly Deeg, Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0626 0
- 2013-22 *Using smartphones in survey research: a multifunctional tool.* Nathalie Sonck en Henk Fernee. ISBN 978 90 377 0680 2
- 2013-23 *Seksuele oriëntatie en werk. Ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele werknemers* (2013). Lisette Kuypers. ISBN 978 90 377 0668 0
- 2013-24 *Ontwikkelingen in ondersteuning van mensen met lichamelijke beperkingen en de effecten van ondersteuning op participatie* (2013). Jolien Hofstede, Mieke Cardol, Mieke Rijken. ISBN 978 90 377 0676 5
- 2013-25 *Samen scholen. Ouders en scholen over samenwerking in basisonderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs* (2013). Lex Herweijer en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0671 0
- 2013-26 *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders* (2013). Mariëlle Cloin (red.). ISBN 978 90 377 0670 3
- 2013-27 *Vrijwillige inzet en ondersteuningsinitiatieven. Een verkenning van Wmo-beleid en -praktijk in vijf gemeenten* (2013). Wouter Mensink, Anita Boele, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0659 8
- 2013-28 *Een onzeker perspectief: vooruitzichten van tijdelijke werknemers* (2013). Jan Dirk Vlasblom, Edith Josten. ISBN 978 90 377 0682 6 (elektronische publicatie)
- 2013-29 *Maatschappelijke effecten van het wetsvoorstel Hervorming kindregelingen voor gezinnen met kinderen* (2013). Stella Hoff, Arjan Soede. ISBN 978 90 377 0684 0 (elektronische publicatie)
- 2013-30 *De sociale staat van Nederland 2013* (2013). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Nathalie Sonck (red.). ISBN 978 90 377 0685 7
- 2013-31 *De weg naar maatschappelijke ondersteuning. Een onderzoek naar de kanteling in tien gemeenten* (2013). Maaike den Draak (SCP), Wouter Mensink (SCP), Mary van den Wijngaart (Lokaal Centraal BV), Mariska Kromhout (SCP). ISBN 978 90 377 0686 4

- 2013-32 *Maten voor gemeenten 2013* (2013). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0688 8
- 2013-33 *Biedt het concept integratie nog perspectief?* (2013). Jaco Dagevos, Malin Grundel. ISBN 978 90 377 0687 1 (elektronische publicatie)
- 2013-34 *Groeit de jeugdzorg door? Het beroep op de voorzieningen: realisatie 2001-2011 en raming 2011-2017* (2013). Klarita Sadiraj, Michiel Ras, Lisa Putman, Jedid-Jah Jonker. ISBN 978 90 377 0677 2
- 2013-35 *Burgers over de kwaliteit van publieke diensten. Een terugblik op 2002-2010* (2013). Evelien Eggink, Debbie Verbeek-Oudijk, Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0678 9 (elektronische publicatie)

SCP-publicaties 2014

- 2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning* (2014). Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6
- 2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt* (2014). Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0
- 2014-3 *Ervan discriminatie in Nederland* (2013). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)
- 2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken* (2014). Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)
- 2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands* (2014). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4
- 2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010* (2014). Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)
- 2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie* (2014). Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2
- 2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7
- 2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9
- 2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)
- 2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6
- 2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaike den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9
- 2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBV-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman. ISBN 978 90 377 0703 8
- 2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de levenssituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2
- 2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3

- 2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort.
ISBN 978 90 377 0711 3
- 2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0
- 2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7
- 2014-20 *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters.
ISBN 978 90 377 0715 1
- 2014-21 *Ouderen mishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk.
ISBN 978 90 377 0716 8

Overige publicaties

- Burgerperspectieven 2011 | 4* (2012). Josje den Ridder, Jeanet Kullberg en Paul Dekker.
ISBN 978 90 377 0593 5
- Burgerperspectieven 2012 | 1* (2012). Paul Dekker, Josje den Ridder en Paul Schnabel.
ISBN 978 90 377 0607 9
- Burgerperspectieven 2012 | 2* (2012). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0617 8
- Burgerperspectieven 2012 | 3* (2012). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen en Evert Pommer.
ISBN 978 90 377 0622 2
- Burgerperspectieven 2012 | 4* (2012). Josje den Ridder, Paul Dekker en Mathilde van Ditmars.
ISBN 978 90 377 0645 1
- Burgerperspectieven 2013 | 1* (2013). Paul Dekker en Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0656 7
- Burgerperspectieven 2013 | 2* (2013). Josje den Ridder, Hanneke Posthumus en Paul Dekker.
ISBN 978 90 377 0658 1
- Burgerperspectieven 2013 | 3* (2013). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0675 8
- Burgerperspectieven 2013 | 4* (2013). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts. ISBN 978 90 377 0690 1
- Burgerperspectieven 2014 | 1* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4
- Burgerperspectieven 2013 | 4* (2013). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts. ISBN 978 90 377 0690 1
- Burgerperspectieven 2014 | 1* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4

